

S T U D I A

WŁODZIMIERZ PELA

Warszawa

BADANIA ARCHITEKTONICZNE I ARCHEOLOGICZNE DAWNEGO ZESPOŁU ARCHITEKTONICZNEGO ZAKONU AUGUSTIANÓW ORAZ SZPITALA ŚW. DUCHA NA STARYM MIEŚCIE W WARSZAWIE PRZY UL. PIWNEJ 9-11

ABSTRAKT: Celem prezentowanego artykułu jest omówienie badań architektonicznych i archeologicznych oraz prac o charakterze naukowym prowadzonych na terenie dawnego zakonu augustianów w trakcie powojennej odbudowy w latach 1945–1959 przez Komisję Badań Dawnej Warszawy. Opracowanie dotyczy zarówno badań budynków, jak i terenów przylegających, przede wszystkim odkryć związanych z wałem obronnym, starszym murem obronnym i najstarszą zabudową terenu. W opracowaniu wykorzystano zachowaną dokumentację i sprawozdania znajdujące się w archiwum KBDW (Muzeum Warszawy). Zawiera ono także obszerną analizę krytyczną i podsumowanie wyników przeprowadzonych prac.

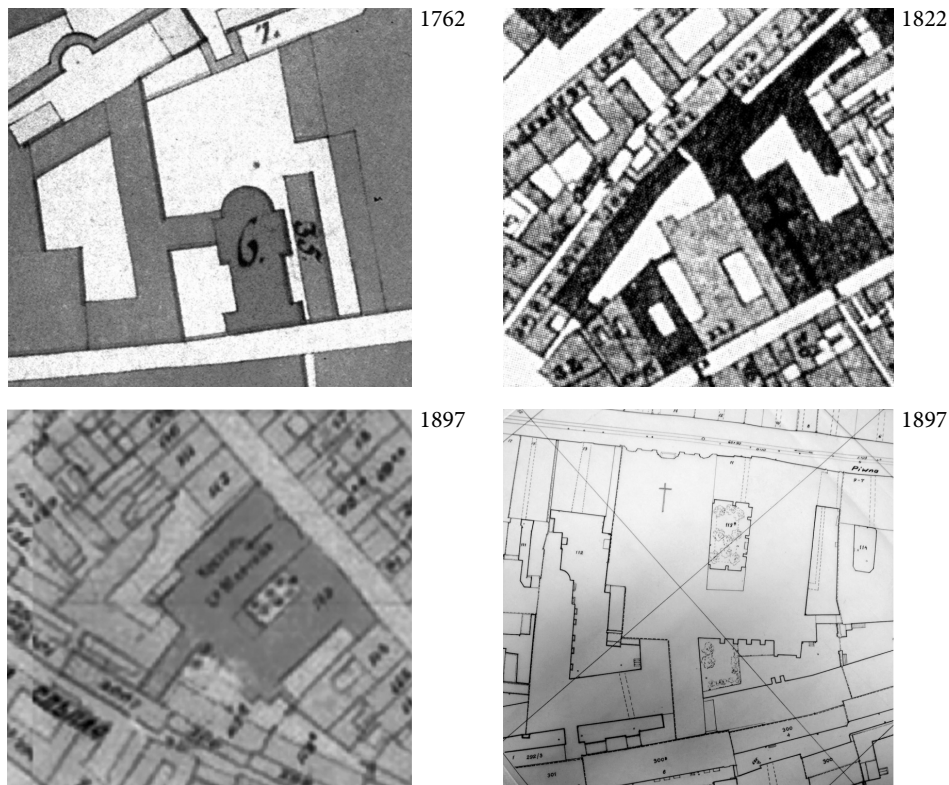
ABSTRACT: The presented article discusses architectural and archaeological research and academic work carried out on the site of the former Augustinian Order during the post-war reconstruction carried out between 1945 and 1959 (by the Commission for the Study of Old Warsaw). The text concerns both the research of the buildings and the adjacent areas and, above all, the discoveries related to the defensive rampart, the older defensive wall, and the oldest buildings in the area. The study uses extant documentation and reports in the archives of the Commission for the Study of Old Warsaw (Museum of Warsaw). It also includes extensive critical analysis and a summary of the work's results.

SŁOWA KLUCZOWE: augustianie, kościół, klasztor, szpital, mur obronny, Warszawa, historia badań, architektura, archeologia

KEYWORDS: Augustinians, church, monastery, hospital, defensive wall, Warsaw, research history, architecture, archaeology

WSTĘP

Zespół architektoniczny zakonu augustianów to kościół pw. św. Marcina i przylegający do niego klasztor położone na działkach rozciągających się od linii

Il. 1. Plany historyczne z 1762 r., 1822 r. oraz dwie wersje planów Lindleya z 1897 r.

Źródło: archiwum autora.

zabudowy ulicy Piwnej 9 i 11 do granicy południowej miasta, wyznaczonej przez wewnętrzny mur obronny. Obie działki należały do augustianów od momentu ustanowienia fundacji przez księcia mazowieckiego Siemowita III i jego żonę Eufemię w 1352 r. W artykule uwzględniono również wybudowany osiemdziesiąt lat później dawny Szpital św. Ducha znajdujący się w głębi działki Piwna 13 (Piwna 13A), zakupionej w 1431 r. przez fundatorkę szpitala księżną Annę Bolesławową. Przez kilkadziesiąt lat użytkowania kościół i klasztor przebudowywano, dostawiano też do nich i do muru obronnego oficyny i budynki gospodarcze, zajmując kolejne przylegające tereny. Zmiany te zauważamy na zachowanych planach historycznych oraz archiwalnych fotografiach, których kilka prezentujemy na ilustracji (il. 1). Materiały ikonograficzne dotyczące wszystkich obiektów to przede wszystkim plany Warszawy z XVIII–XX w.¹, uwzględniające zabudowę Starego Miasta, m.in. z lat 1771 (Delineacja Hiża i Jędrzejowskiego), 1822–1831 (Plan Warszawy

¹ Wiele planów historycznych Warszawy opublikowano w *Atlasie historycznym Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne*, oprac. i red. A. Jankiewicz, P.E. Wespiański, M. Witecki, Warszawa 1999.

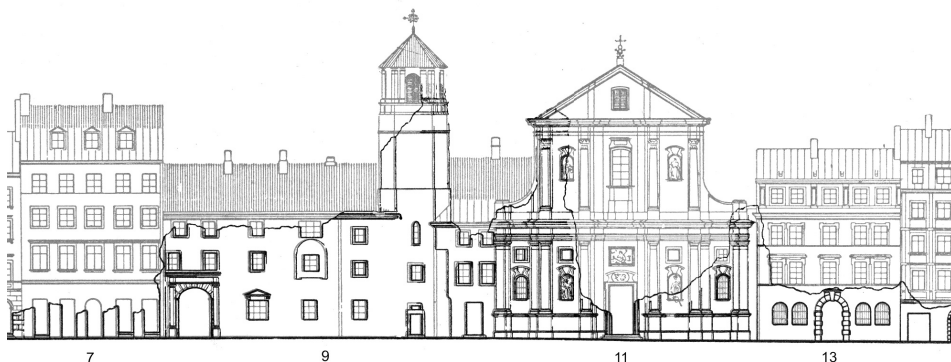
Il. 2. Niemiecka fotografia lotnicza zabudowy terenu zakonu augustianów z 1944 r. (kościół, klasztor, szpital i częściowo zniszczone budynki gospodarcze). Wg M. Barański, A. Sołtan, *Warszawa...*, fragment fotografii 43.

Oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych) oraz plan Lindleya z 1897 r. Sporządzone na przełomie wieków XIX i XX plany Lindleya były przez badaczy z Komisji Badań Dawnej Warszawy (KBDW) wykorzystywane do rekonstrukcji i lokalizacji budynków wymienionych w źródłach pisanych, a także jako plan podstawowy do rekonstrukcji zmian układu przestrzennego tego terenu od XIV do XVIII w.

Wśród zdjęć Warszawy szczególnie interesujący jest zespół niemieckich fotografii lotniczych wykonanych przed sierpniem 1944 r., z kilkoma ujęciami pokazującymi stan zachowania terenu zabudowy zespołu architektonicznego augustianów przed Powstaniem Warszawskim (tylko częściowo zniszczone oficyny i budynki gospodarcze) (il. 2)².

² Niemieckie fotografie lotnicze z 1944 r. odnalezione i przechowywane w Bildarchiv Foto Marburg opublikowane zostały w 2004 r., zob.: M. Barański, A. Sołtan, *Warszawa. Ostatnie spojrzenie*, Warszawa 2004.

Po zakończeniu powstania główne obiekty: kościół, klasztor i szpital (il. 3) uległy dewastacji i zburzeniu, przy czym stopień zniszczenia był różny. Jak dowiadujemy się z *Katalogu zabytków sztuki* niemal całkowicie zniszczony był kościół, natomiast klasztor zachował się do wysokości pierwszego piętra, podobnie jak dawny szpital³. Te dwa ostatnie obiekty zostały odbudowane na początku lat pięćdziesiątych. Początkowo były użytkowane przez instytucje państwowe, a następnie powróciły do zgromadzenia zakonnego.

Il. 3. Widok elewacji fragmentu ul. Piwnej z kościołem i klasztorem z zaznaczeniem zniszczeń z 1944 r. na tle elewacji przedwojennej.

Już od połowy XIX w. ukazywały się opracowania naukowe, w których poruszano problematykę zarówno dziejów zakonu augustianów w Warszawie, jak i historię poszczególnych obiektów zespołu: kościoła, klasztoru i szpitala⁴. Należy zdawać sobie sprawę, iż publikacje te powstały w różnym czasie, niekiedy w oparciu o źródła obecnie nieistniejące, co oczywiście utrudnia lub uniemożliwia ich ponowną analizę. Znajdują się w nich jednak informacje, które pozwalają na poznanie dziejów budowy, przebudowy i powojennej odbudowy poszczególnych obiektów.

Dla nas równie interesujące są prace powojenne, które w różnym zakresie wykorzystują wyniki badań architektonicznych i archeologicznych prowadzonych

³ *Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa, cz. 1: Stare Miasto. Ilustracje*, red. J.Z. Łoziński, Warszawa 1993, s. 210–222.

⁴ M.in. J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855; F.M. Sobieszczański, *Warszawa*, t. 1, Warszawa 1967; G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1926; J. Karwasińska, *Szpital Świętego Ducha w Warszawie. Dzieje fundacji Anny Bolesławowej księżny mazowieckiej początkowe (1444–1544)*, Warszawa 1938; F.K. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*, oprac. E. Szwanowski, t. 1–3, Warszawa 1949; Z. Podgórska-Kławe, *Szpital warszawskie 1388–1495*, Warszawa 1975.

podczas odbudowy Starego Miasta. Należy do nich przede wszystkim opracowanie dotyczące sztuki średniowiecznej Warszawy, w którym uwzględniono fazy rozbudowy kościoła św. Marcina⁵, oraz skondensowane pod względem treści opracowanie dziejów zespołu augustianów w *Katalogu zabytków sztuki*⁶.

Wyniki badań KBDW, w tym prawdopodobnie opracowania graficzne faz rozbudowy kościoła w średniowieczu i układu przestrzennego całego terenu zajmowanego przez kościół, klasztor i szpital od średniowiecza do czasów nowożytnych, wykorzystywała w swojej pracy doktorskiej Romana Zdziarska⁷. Niestety, opracowanie to nie doczekało się publikacji, a jedyny egzemplarz w maszynopisie, prawdopodobnie bez ilustracji, znajduje się w archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. Wzmiankowany w niektórych publikacjach egzemplarz z biblioteki Muzeum Warszawy został przez autorkę wycofany.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie badań architektonicznych i archeologicznych oraz prac o charakterze naukowym⁸ prowadzonych na terenie dawnego zakonu augustianów w trakcie powojennej odbudowy w latach 1945–1959 (badania Komisji Badań Dawnej Warszawy) oraz prac późniejszych, mających miejsce podczas remontów budynków, przede wszystkim prac ziemnych wykonywanych w trakcie zabezpieczeń fundamentów przed wilgocią. Opracowanie dotyczy zarówno badań budynków, jak i terenów przylegających, na których prowadzono badania, nie zawsze dotyczące bezpośrednio obiektów należących do zakonu. Wykorzystano zachowaną dokumentację i sprawozdania znajdujące się w archiwum KBDW (Muzeum Warszawy), materiały z badań prowadzonych przez Ryszarda Cędrońskiego oraz wyniki badań własnych autora artykułu⁹.

Rzetelność przedstawienia powojennych dokonań naukowych na terenie zakonu augustianów wymaga przytoczenia w opracowaniu wiele szczegółów pokazujących, jaki charakter miały prowadzone prace badawcze, jaki był ich przebieg, zauważalne niedoskonałości oraz jakie były rzeczywiste efekty badań i ustalone fakty dokumentowane na bieżąco w raportach dziennych. Na tej

⁵ T. Mroczko, *Sztuka średniowiecza*, w: *Szuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986, s. 28–30.

⁶ *Katalog zabytków sztuki...*, cz. 1, s. 210–222.

⁷ R. Zdziarska, „Kościół i klasztor augustianów w Warszawie. Dzieje architektury od XIV do XVIII wieku ze szczególnym uwzględnieniem okresu baroku”, niepublikowana rozprawa doktorska, Archiwum Wydziału Historycznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, mps, Lublin 1969.

⁸ Problem z obiektami sakralnymi polega na tym, iż nie zawsze dokumentowano i inwentaryzowano relikty odsłaniane podczas prac budowlanych, wiele takich działań o charakterze przypadkowym znajduje się w zbiorach autorów badań i pozostaje poza obiegiem naukowym. Należy też pamiętać, iż właściciel obiektów z reguły nie finansował badań, jeśli prowadził prace budowlane finansowane ze środków własnych, a nie państwowych.

⁹ Omówienie ostatnich badań Ryszarda Cędrońskiego i Włodzimierza Peli, prowadzonych od 2010 do 2016 r. planowane jest w przygotowywanej drugiej części opracowania.

podstawie varsavianieści i osoby zainteresowane problematyką dziejów Warszawy mogą ocenić i zweryfikować przedstawiane w literaturze przedmiotu ostateczne wnioski i interpretacje. Zdając sobie jednak sprawę, że niektórzy czytelnicy mogą być mniej zainteresowani szczegółami badań terenowych, a bardziej prezentacją najważniejszych wyników, dokonałem analizy krytycznej i podsumowania przeprowadzonych prac w końcowej części artykułu.

Zainteresowanie zespołem architektonicznym augustianów odnotowujemy już w okresie przedwojennym, kiedy to wykonano pierwsze inwentaryzacje kościoła i klasztoru wraz z przylegającymi do nich oficynami i budynkami gospodarczymi. Najważniejszy jest tu pomiar M. Sośniarza i Ludwika Tulińskiego z 1936 r., wykonywany w ramach ćwiczeń studentów Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (ZAP PW)¹⁰. Składają się nań rzuty, przekroje, elewacja i detale sporządzone w różnych skalach¹¹. W *Katalogu pomiarów zabytków architektury i budownictwa*, przygotowanym do wydania przez Marię Charytańską i Przemysława Maliszewskiego na podstawie materiałów zebranych przez różne osoby w przechowywujących inwentaryzacje instytucjach, wydanym w 1967 r.¹², zamieszczono znacznie więcej informacji o inwentaryzacjach dotyczących kościoła św. Marcina i klasztoru augustianów, w tym przedwojennych autorstwa Piotra Bohdziewicza¹³ z 1927 r. i Wieri Nikolajewskiej¹⁴ z 1930 r. Katalog zawiera również spis dokumentacji, które w 1957 r. znajdowały się w zbiorach KBDW. Niestety, trudno powiedzieć, gdzie obecnie znajduje się część z nich i co dokładnie przedstawiały.

¹⁰ Ludwik Tuliński dyplom architekta Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (WA PW) uzyskał w 1938 r.; na temat M. Sośniarza brak danych (*Warszawska Szkoła Architektury* [dalej: WSA], Warszawa 1967, poz. 2314, s. 295).

¹¹ J. Zachwatowicz, O. Puciata, *Pomiary zabytków architektury murowanej w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Ochrona Zabytków”, 1952, nr 5 (zeszyt specjalny), s. 22, poz. 408: kościół augustianów (św. Marcina); Z. Sonik, J. Zachwatowicz, *Pomiary zabytkowej architektury murowanej w zbiorach Państwowego Instytutu Sztuki w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, 1952, nr 5 (zeszyt specjalny), s. 60, poz. 615 – zawiera spis kilku pomiarów inwentaryzacyjnych, być może kopii dokumentów przechowywanych w zbiorach ZAP PW. Rysunki oryginalne przechowywane są w archiwum ZAP PW (nr in. 16077–16086).

¹² Spisy zbiorów do katalogu pomiarów przygotowali: z KBDW (R. Zdziarska, J. Rutkowska), Politechnika Warszawska (M. Noskowska, J. Putkowska), IS PAN (Z. Sonik), MKZ Warszawa (W. Jankowski), *Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa*, red. M. Charytańska, P. Maliszewski, R. Gintyłówna, S. Konarski, Warszawa 1967, s. IV.

¹³ Piotr Bohdziewicz wymieniany jest w wykazie pomocniczych pracowników nauki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej od roku 1915 jako starszy asystent w latach 1930–1932 Katedry Historii Średniowiecznej Architektury i Sztuki, WSA 1967, s. 259.

¹⁴ Wiera Nikolajewska, dyplom WA PW w 1931 r., WSA 1967, s. 286, poz. 1644.

PIERWSZE TERENOWE INTERWENCJE BADAWCZE W 1951 R.

Pierwsze interwencje badawcze na terenie kompleksu augustianów odnotowujemy w 1951 r. Prowadzone były jeszcze przez Ekipę do Badań Zamku Warszawskiego Państwowego Muzeum Archeologicznego (PMA), powołaną w 1949 r. i działającą na terenie ruin zamku do 1951 r. Wcześniej na terenie Starego Miasta (i Warszawy) trwały działania inwentaryzacyjne Biura Odbudowy Stolicy, a także prace projektowe oraz odbudowa w stylu gotyckim katedry warszawskiej. Nie były one nastawione na badania relikwów dawnej zabudowy odkrywanych podczas robót budowlanych. W tym czasie Komisja Badań Dawnej Warszawy znajdowała się na trudnym etapie organizacji: przygotowania celu, zakresu, przynależności organizacyjnej oraz poszukiwania finansowania i bazy lokalowej. Wyglądało to tak, iż wszyscy dookoła uznawali konieczność jej powstania, a jednak problem ten rozwiązywano przez cały rok 1951. Na szczęście już od połowy 1950 r. do pilnych interwencji na terenie miasta można było skorzystać ze wspomnianej wyżej ekipy badawczej PMA. Kierowali nią zresztą ci sami młodzi badacze Zdzisław Tomaszewski i Aleksandra Świechowska, którzy już od roku następnego objęli kierownictwo sekcji archeologicznej i architektonicznej badań terenowych KBDW.

Wspomniane pierwsze odnotowane i udokumentowane badania nie są bezpośrednio związane z odbudową budynków klasztoru i dawnego szpitala (rozpoczętą w 1950 r.), lecz z wykopami ziemnymi na ich zapleczu, wykonywanymi w celu budowy podziemnej infrastruktury (kanalizacji, wodociągów). W trakcie tych inwestycji odsłaniano fragmenty murów i ich fundamentów lub znajdowano skupiska kości ludzkich, o czym informowano kierownictwo inwestycji i instytucji badawczych. Działania ekip naukowych były z reguły krótkotrwałe, dotyczyły tylko niektórych znalezisk (odkryć) i – jak czytamy w bieżących sprawozdaniach – były ograniczone czasowo i zobligowane do nieprzeszkadzania w toku wykonywania robót ziemnych¹⁵. Podkreślenia wymaga fakt, iż miały one charakter interwencyjny, skierowany na przypadkowe odkrycia i nie realizowały ustalonego programu badawczego, dlatego nasze oczekiwania oraz ocena naukowa tych dokonań musi być mniej kategoryczna. Dzisiaj większość z nich nazwalibyśmy badaniami ratowniczymi.

Pierwsze z nich dotyczyły przekroju przez wewnętrzny mur obronny na tyłach posesji Piwna 9. W sprawozdaniu z badań oznaczone zostały jako **Stan. 5**, później przemianowano na **06/p** (06P). Interwencję archeologiczną, a właściwie architektoniczną, prowadziła ekipa Prace Badawcze na Zamku Warszawskim w dniach 20–28 sierpnia 1951 r.

¹⁵ Zestawienie lokalizacji badań archeologicznych i architektonicznych KBDW prowadzonych w latach 1951–1968 opublikowałem w: *Historia badań archeologicznych i architektonicznych dawnej Warszawy*, Warszawa 2013 (Archeologia dawnej Warszawy, t. 2), na planszach XIX i XV.

zainteresowano się tylko murem obronnym¹⁶, relikty zabudowań klasztornych i nawarstwienia nie zostały w pracach uwzględnione, przy czym należy przypuszczać, iż głęboki wykop zabezpieczono szalunkiem i zapewne w momencie prowadzenia dokumentacji nie można było opisać i narysować widoków ścian (tzw. profili ziemnych). Jak wynika ze sprawozdań, dokumentację sporządzili studenci ZAP PW Jarosław Widawski i Adam Senko, przy czym nie wszystkie rysunki zachowały się w zbiorach archiwalnych, m.in. brak przekroju przez cały mur. Nie dokumentowano też widoku odsłoniętych ścian wewnętrznej i zewnętrznej muru obronnego. Mimo, jakby się wydawało, skąpej dokumentacji, wyniki badań opisano szczegółowo w sprawozdaniu z działalności KBDW obejmującej okres od rozpoczęcia działalności do października 1952 r. Uwzględniono także interwencje wcześniejszej ekipy PMA, przygotowane przez Aleksandrę Świechowską i Zdzisława Tomaszewskiego. Opisano w nim wnioski z przeprowadzonych obserwacji dotyczące sposobu budowy i zniszczeń muru – fundament z kamieni kładzionych na zaprawie z gruzem ceglany, miejscami zaprawa przemieszana z gliną, podano poziom ławy fundamentowej (85 cm od poziomu terenu) i głębokość posadowienia, licząc od poziomu terenu (290 cm), miąższość i głębokość zalegania najniższych warstw kulturowych – bezpośrednio pod stopą fundamentu odnotowano cienką (10 cm) warstwę humusu, a pod nią glinę i piasek – warstwy naturalne oraz zniszczenia powierzchni muru. Stwierdzono, iż obserwacja bocznych profili dochodzących do muru była niemożliwa ze względu na szalowanie ścian wykopu¹⁷. Warto jednak zauważyć, iż informacje w sprawozdaniu tylko częściowo wynikają ze sporządzonej dokumentacji, trudno powiedzieć, czy napisano je w trakcie prac badawczych, czy też były efektem przygotowania sprawozdania z całości prac KBDW w październiku 1952 r. Na zachowanej notatce w teczce obiektu brak daty.

Kilka miesięcy później, w październiku 1951 r., w wykopach kanalizacyjnych prowadzonych na tyłach zabudowań przyklasztornych augustianów odkryto pod warstwami gruzu, na głębokości przeciętnie 120 cm, kilka fragmentów ścian ceglanych w odległości 660 cm od linii wewnętrznych murów obronnych miasta. Notatki i dokumentację fotograficzną z badań przedstawiono na il. 5 i 6.

Kolejne miejsce badań, znajdujące się na tyłach posesji Piwna 11, oznaczono jako **Stan 10**. Później, w trakcie porządkowania dokumentacji, zmieniono nazwę na stanowisko pogotowia **07/P**¹⁸ i zaznaczono, iż było to odkrycie fragmentu

¹⁶ Był to odcinek muru arkadowego uznawanego za najstarszą część murów obronnych Starego Miasta.

¹⁷ „Sprawozdanie z Komisji Badań Dawnej Warszawy do dnia 31 października 1952”, Warszawa 1952, nlb. (prawdopodobnie 17–18), mps, archiwum zlikwidowanego w 2021 r. Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy.

¹⁸ Numeracja badań prowadzonych przez ekipę PMA w 1950 i 1951 r. była poprzedzana 0, czyli 07/P oraz zawierała literkę P (pogotowie).

Il. 6. Dokumentacja z badań stanowiska pogotowia 07/P zlokalizowane na tyłach posesji Piwna 11: A. widok ogólny, B. relikty odsłanianych murów, C. posadzka ceglana, D. widok ogólny na odsłaniane mury, po prawej stronie prawdopodobnie fragment piwnicy, E. mur gotycki.

trzech ścian pomieszczenia wybudowanego z cegieł o wymiarze: $280 \times 130 \times 80$ mm lub $275 \times 125 \times 80$ mm, kładzionych na zaprawie wapiennej, w układzie polskim. Rozpiętość między dwiema ścianami równoległymi wynosiła 450 cm. Podłogę w pomieszczeniu stanowiły ułożone pasami na płask cegły (wymiar: $260 \times 120 \times 80$ mm). Fundament murów wykonany był z dużych kamieni polnych, układanych warstwowo. W odległości 600 cm w kierunku wschodnim, niezwiązany z tym układem ścian, znajdował się prostopadły do linii obwarowań mur o szerokości 70 cm, o konstrukcji ceglano-kamiennej, budowany na zaprawie wapiennej. Do jego budowy użyto cegieł o wymiarach: $275 \times 120 \times 85$ mm, a więc grubszych niż te przy murze poprzednim. Stwierdzono jednocześnie, przyjmując jako podstawę datowania cegłę użytą do budowy tych murów oraz ich lokalizację, że odkryto tutaj ślady XV-wiecznej rozbudowy klasztoru¹⁹.

¹⁹ „Sprawozdanie z Komisji Badań Dawnej Warszawy do dnia 31 października 1952”..., nlb. (prawdopodobnie 34–35). Stwierdzenie to nie znalazło uzasadnienia w innych materiałach źródłowych.

Wydaje się, iż przypuszczenie to dotyczy tylko muru wybudowanego z grubszej cegły (il. 5A i 6E), natomiast mury pozostałe – przede wszystkim wyróżnione pomieszczenie z posadzką ceglana – są późniejsze i były fragmentem zabudowy gospodarczej klasztoru. Układ posadzki jest podobny do tego odkrytego w badaniach prowadzonych w piwnicach kamienic rynkowych po stronie Dekerta nr 38 w 1998 r.²⁰

PIERWSZE BADANIA ARCHEOLOGICZNE KBDW W 1952 R.

Kolejne badania na posesjach zajmowanych przez kościół i klasztor augustianów miały miejsce w roku 1952. Prowadził je Dział Badań Terenowych KBDW na zapleczu Piwnej 9. Oznaczono je jako Stan. 5/P i 8/P²¹. Ich lokalizację pokazano na ilustracji 7A. Trudno powiedzieć, czy realizowały określony program badawczy przyjęty instytucjonalnie w momencie powstania KBDW. Wydaje się, na co wskazuje nazwa stanowiska, że w dalszym ciągu miały tylko charakter interwencyjny.

Pierwsze z nich to tzw. stanowisko pogotowia 5/P na tyłach zabudowy kościoła św. Marcina, gdzie pod koniec sierpnia 1952 r. podczas robót ziemnych w wykopie pod rury wodociągowe znaleziono duże złożę kości ludzkich (il. 7A–D). Zwróciło to uwagę ekipy budowlanej i doprowadziło do zawiadomienia Sekcji Archeologicznej KBDW. Badania trwały bardzo krótko, ograniczyły się do sporządzenia dokumentacji fotograficznej możliwej do wykonania tylko w przerwach pracy robotników oraz zbadania ziemi wyrzucanej z wykopu. Znaleziono fragmenty ceramiki, koraliki, fragmenty obuwia, medalik z wizerunkiem św. Antoniego, a na dnie wykopu – fragmenty cegieł saskich (zapewne cienkich).

Jak napisano w sprawozdaniu, badania wykazały, że nie był to cmentarz, lecz dół, w który wrzucano kości, prawdopodobnie po likwidacji cmentarza przy kościele św. Marcina. Znaleźisko datowano na drugą połowę XVIII w. Co ciekawe, na rysunku profilu wykopu widoczny jest skrawek warstw kulturowych, sporządzono nawet legendę opisującą ich rodzaj (glina, drewno itp.). Jednak nie zinterpretowano przyczyn ich powstania, nie zajmowano się stratygrafią tego terenu.

²⁰ Posadzkę ułożono z cegieł o wymiarach: 268–298 × 134–148 × 52–58 mm. Zob. W. Pela, „Nadzór archeologiczno-architektoniczny nad pracami związanymi z adaptacją piwnic Rynek 36 i 38 na pomieszczenia restauracji »U Dekerta«”, mps, archiwum Mazowieckiego Konserwatora Zabytków, Warszawa 1998. Posadzki zostały odsłonięte także w badaniach prowadzonych w piwnicach w 2010–2011 r. przez Ryszarda Cędrawskiego, jednak w publikacji nie podaje ich wymiarów. Posadzki ułożone na przemian w poziome i pionowe pasy datuje na XVII–XVIII w. (R. Cędrawski, *Badania archeologiczne prowadzone przy rewitalizacji piwnic w kamienicach Strony Dekerta Rynku Starego Miasta w Warszawie*, „Z Otchłani Wieków”, 2011–2012, t. 66, nr 1–4, s. 47).

²¹ Numeracja stanowisk jest mniej istotna, ponumerowano je w okresie późniejszym podczas porządkowania materiałów z badań.

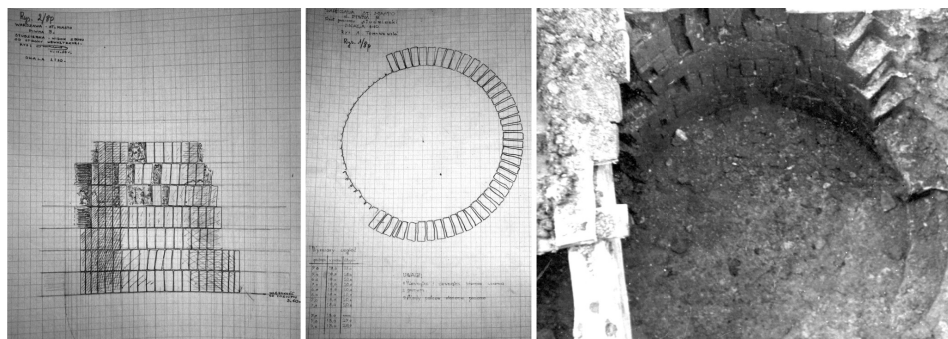

W listopadzie tego roku 47 czaszek ludzkich ze Stan. 5/P przekazano do badań do Zakładu Anatomii Porównawczej i Topografii Akademii Medycznej UW, kierowanej od 1950 r. przez prof. Witolda Sylwanowicza. Dopiero w 1968 r., w momencie likwidacji KBDW, jeden z pracowników Zakładu, Andrzej Zbrodowski²², przesłał notatkę, którą nazwał formą doniesienia naukowego. Zawierała informację:

Na podstawie cech opisowych można przypuszczać, że zbadane czaszki nie mieszczą się w granicach zmienności czaszek współczesnych środkowo-europejskich, ale wykazują wiele swoistych cech związanych prawdopodobnie z silniejszym rozwojem aparatu żucia. Z przeprowadzonych pomiarów i obliczeń wynika, że zbadany materiał obejmuje na ogół czaszki krótkie, średnio wysokie i wysokie w zależności od pomiaru największej długości czaszki i niskie w zależności od pomiaru największej szerokości²³.

Kończąc omawianie prac na Stan. 5/P, chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na reakcję ludzi biorących udział w badaniach. Wydaje się, iż nikt nie był poruszony ogromną ilością kości i czaszek wyrzuconych na hałdę. Być może kilka lat po wojnie śmierć nie robiła takiego wrażenia na społeczeństwie, jak dzisiaj.

Kolejnym działaniem interwencyjnym na tyłach działki Piwna 9 było dokumentowanie studni odsłoniętej w wykopie kanalizacyjnym (Stan. 8/P; il. 7A, il. 8). Interwencja miała miejsce 11 września 1952 r. Studnia o średnicy wewnętrznej 200 cm zbudowana została ze słabo wypalanej cegły o wymiarach: 80 × 260–270 mm. Cegły kładziono rzędami pionowo (wozówki w licu). Wykop nie dotarł do dna studni (odsłonięto ją do głębokości 3,6 m). Wnętrze zasypano ziemią i gruzem, a znalezioną podczas eksploracji ceramikę datowano na XVII–XVIII w.

Il. 8. Badania Sekcji Archeologicznej KBDW jesienią 1952 r., dokumentacja rysunkowa i fotograficzna odkrytej podczas robót ziemnych studni zbudowanej z cegieł (rys. A. Tomaszewski, fot. J. Szymborski).

²² Doktorant prof. Witolda Sylwanowicza.

²³ Archiwum dawnego Działu Archeologicznego, teczką 123, Stan. 5P – Zaplecze Piwnej 9.

Wydaje się jednak, iż poważnym mankamentem przeprowadzonych badań był brak ustalenia kontekstu stratygraficznego studni na zewnątrz obiektu, poziomu, od którego ją wkopywano i budowano, a także głębokości zalegania dna i ostatecznie stwierdzenia, czy to była studnia, czy też rodzaj osadnika. Na podobne obiekty ceglane natrafiono na stanowisku pogotowia 04/P na tyłach posesji Rynek Starego Miasta 15–17 w 1951 r. (w kształcie elipsy $2,4 \times 1,7$ m) czy też na stanowisku X (Rynek Starego Miasta 28–30, Krzywe Koło 7 – obiekt o średnicy wewnętrznej 2 m). Ich konstrukcja była jednak solidniejsza. Na inną funkcję niż studnia wskazywał materiał, który użyto do jej wykonania (słabo wypalone cegły, brak informacji o użyciu zaprawy). Nie wiemy jednak, czy ustalenia te były możliwe podczas interwencji badawczej na placu budowy.

PIERWSZE BADANIA ARCHITEKTONICZNE KBDW

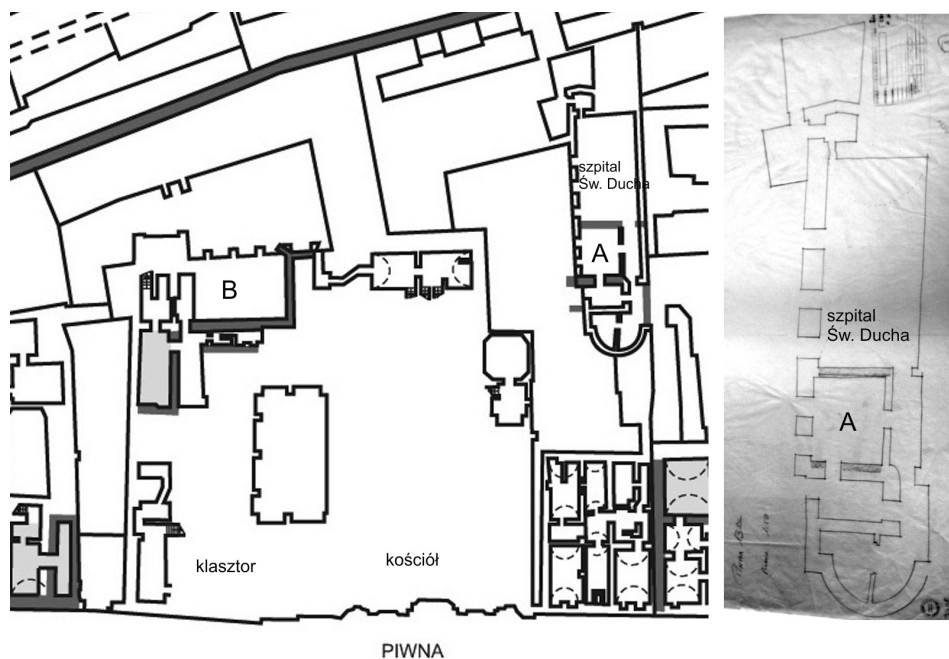
Zupełnie inny charakter i przebieg miały badania prowadzone w tym czasie wewnątrz zabudowy związanej z zakonem augustianów, które zostały wykonywane przez Sekcję Architektoniczną Działu Badań Terenowych KBDW. Co prawda w spisie badanych stanowisk archeologicznych znajduje się pod rokiem 1953 zapis „Stan. VII – Piwna 9–11 (kościół Augustianów)”, jednak nie wiadomo, co faktycznie kryje się za tym określeniem.

Prawdopodobnie prace czy też obserwacje rozpoczęto w 1952 r., kiedy w dokumentacji archiwalnej odnotowujemy dowody na zainteresowania badawcze zachowanymi w lepszym stanie budynkami klasztoru i szpitala oraz piwnicami kościoła. Problemem niestety jest pewien chaos informacyjny i dokumentacyjny dotyczący prac inwentaryzacyjnych i badawczych dotyczących tych obiektów do 1958 r. We wspomnianym już *Katalogu pomiarów zabytków architektury i budownictwa* z 1967 r. przytoczono wiele pomiarów wymienionych obiektów wykonanych w tych latach²⁴. Ich autorami byli Tadeusz Żurowski, Maria Krakowska i Stefan Pracki, Konrad Murawski, Andrzej Misiorowski, Jerzy Oborski, Tadeusz Emiluta, Ryszard Szakiel, Anna Wegner, Krzysztof Nawoik oraz Stefania Zamojska, którzy sporządzili inwentaryzację lub dokumentację z badań, ale – niestety – nie zawsze można ocenić, jakiemu celowi dokumentacje te służyły i jaki problem badawczy miały rozwiązać.

Inwentaryzacje zachowanego bez wielkich zniszczeń budynku dawnego Szpitala św. Ducha (Piwna 13a) autorstwa wspomnianych architektów Krakowskiej i Prackiego wykonane zostały jesienią 1950 r. jako przygotowanie projektu adaptacji obiektu na przedszkole w ramach prac Miejskiego Przedsiębiorstwa Geodezyjnego m.st. Warszawy. Pozyskane od przedsiębiorstwa i przechowywane w archiwum

²⁴ *Katalog zabytków sztuki...*, cz. 1, s. 525, zob. także przyp. 6.

KBDW odbitki ozalidowe rysunków posłużyły pracownikom Komisji do zaznaczenia odsłoniętych podczas prac budowlanych fragmentów murów gotyckich. Nie wiemy jednak, kto i kiedy zaznaczył na planie te fragmenty ani o jaki okres gotyku chodzi. Z publikacji Stanisława Żaryna dowiadujemy się, że w tym czasie relikty architektury gotyckiej datowało się dość szeroko od połowy XIV do pierwszej połowy XVI w. Tak oznaczono je w publikacji planów piwnic Starego Miasta oraz zabudowy Starego Miasta z murami gotyckimi na poziomie parteru, pierwszego i drugiego piętra²⁵. Rozpoznanie murów przypisywano generalnie działalności Tadeusza Mischała, w tym czasie kierownika Sekcji Badań Terenowych KBDW. Należy jednak zauważyć, iż zasięg reliktyw murów gotyckich zaznaczonych na ozalidzie planu inwentaryzacyjnego z 1950 r. jest mniejszy niż przedstawiony na opublikowanym w 1956 r. planie piwnic gotyckich Starego Miasta (il. 9), gdzie zaznaczono niewielkie fragmenty również po południowej stronie budynku. Świadczy to o tym, że obiekt był wizytowany przez zainteresowane osoby także w trakcie prowadzonych na zewnątrz robót budowlanych i odnotowywano nowo odkryte relikty. Nie wiadomo jednak, kto i kiedy tego dokonał.

Il. 9. Mury gotyckie zaznaczone na planie Starego Miasta w piwnicach kościoła św. Marcina i klasztoru augustianów (B) oraz budynku Szpitala św. Ducha (A) na podstawie dokumentacji archiwalnej KBDW i publikacji *Stare Miasto w Warszawie. Odbudowa*, Warszawa 1956 (fragment ryc. 86).

²⁵ *Stare Miasto w Warszawie. Odbudowa*, Warszawa 1956 (Teka Konserwatorska, nr 4), ryc. 86 i 87.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku piwnic klasztornych, gdzie na podkładach ozalidowych z inwentaryzacjami Kwiatkowskiej i Prackiego oraz zapewne na odrysach czy też uzupełnieniach innych autorów zaznaczono relikty ścian gotyckich, miejsca wykonanych fotografii i punkty pomiarów cegieł. Niestety, te ostatnie, znajdujące się w spisie zawartości dokumentacji architektonicznej związanej z kościołem i klasztorem augustianów, sporządzone na dziewięciu drukach Raportu Pomiaru Cegieł (RPC) autorstwa Janusza Pukaczewskiego²⁶, zagięły.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE I ARCHITEKTONICZNE W 1954 R. (WAŁ, MUR OBRONNY, NAJSTARSZA ZABUDOWA – STAN. XIV^P I XV)

Kolejne badania, zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz zabudowań, rozpoczęto w 1954 r. Były wpisane w realizację programu badawczego związanego ze statutową działalnością KBDW. Przy murze obronnym, w miejscu styku jego filara i wnęki arkady, założono wykop archeologiczny. Profil północny wykopu przecinał znaczną część przestrzeni między murem a ścianą klasztoru (odległość ok. 10 m). Oznaczono go początkowo jako stanowisko XIV na zapleczu Piwnej 11²⁷, następnie na etapie porządkowania materiałów przemianowano na stanowisko XIV^P i włączono do całego ciągu wykopów badawczych nazwanych stanowiskiem XIV, związanych z badaniem posadowienia muru obronnego na całej jego długości prowadzonym w zasadzie przez ZAP PW w ramach projektu restytucji murów obronnych otaczających Stare Miasto. Jednak, jak wynika z raportów dziennych, głównym celem działań ekipy archeologicznej KBDW było zbadanie na podstawie danych archeologicznych słuszności tezy historyków dotyczącej zasięgu miasta przed wzniesieniem muru obronnego. Twierdzono bowiem, iż przed wzniesieniem muru był on mniejszy, przede wszystkim na odcinku ulic Piwna i Świętojańska²⁸.

Istotnym zadaniem było także stwierdzenie przebiegu wału na granicy południowej (południowo-zachodniej) miasta, zbadanie jego krawędzi wewnętrznej²⁹. Zamierzano również rozpoznać uwarstwienia terenu przylegającego do niego

²⁶ Janusz Pukaczewski był studentem WA PW (prawdopodobnie na kursie inżynierskim), został inż. w 1954 r., a w sierpniu 1953 r. brał udział w pomiarach cegieł w piwnicach budynków na Krzywym Kole (WSA 1967, s. 289, poz. 1939).

²⁷ Inwentarz zabytków w dalszym ciągu zapisywany był jako XIV (od 1401), co niekiedy może wprowadzić w błąd osoby próbujące opracować zebrany materiał zabytkowy.

²⁸ W zbiorach archiwalnych zachował się plan Starego Miasta, na którym zaznaczono hipotetyczne przebiegi muru obronnego w rejonie Piwna–Świętojańska wg koncepcji Władysława Korotyńskiego i Aleksandra Gieysztora – prowadzone są wzdłuż linii murów obronnych, ale nie obejmują terenu zakonu augustianów i skręcają przed pl. Zamkowym w kierunku Wisły.

²⁹ Na ślady wału natrafiono w badaniach stanowiska III (Międzymurze) w roku 1952; zob. A. Świechowska, *O najdawniejszej Warszawie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1954, t. 20, z. 3, s. 221–233.

od strony miasta. W określaniu celu badań unikano używania słów „mur obronny”, ponieważ miano na uwadze orzeczenie Komisji Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, która w piśmie dotyczącym prac terenowych KBDW uznała za zbędne stosowanie metod archeologicznych przy badaniach obiektów takiego typu, jak Stare Miasto i proponowała przekazanie prac wykopaliskowych architektom³⁰. Jest prawdopodobne, iż początkowo wykop w tym miejscu założył badający mury obronne ZAP PW, przygotowujący projekt ich restytucji, a działania KBDW były kontynuacją i uzupełnieniem tych prac o rozpoznanie warstw kulturowych i pozyskanie materiału zabytkowego niezbędnego do ich datowania. Zachowała się bowiem szkicowa dokumentacja rysunkowa lica i przekroju poziomego muru oraz fundamentu wykopu sondażowego sporządzona przez Włodzimierza Galickiego 19 lipca 1954 r. (il. 10)³¹. Z informacji zamieszczonej na rysunku wynika, iż znajdowała się ona przy segmencie 8 starszego muru obronnego³², naprzeciw klasztoru augustianów. Dokładnej lokalizacji nie zaznaczono, ale przez porównanie szkicu z dokumentacją z badań KBDW możemy z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, iż było to w tym samym miejscu³³.

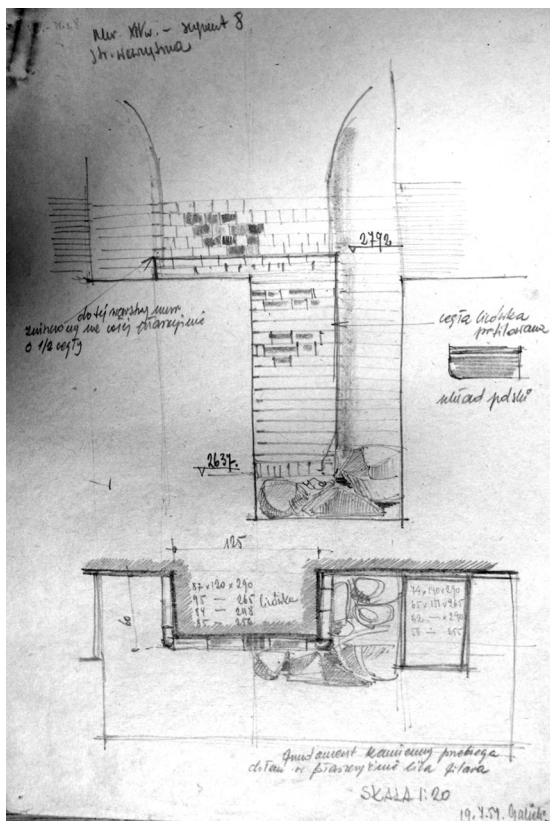
Przegląd dokumentacji fotograficznej i rysunkowej z omawianego stanowiska XIV^P zaprezentowano na ilustracjach 11 i 12. Są to fotografie miejsca prowadzonych prac wykopaliskowych, planik z lokalizacją wykopu, zaznaczoną na planach miasta w ramach przyjętej siatki pomiarowej działek 2 × 2 m oraz niektóre rysunki z przekrojami ziemnymi przez wykop i planami odkrytej zabudowy drewnianej. Niestety, publikacja rysunków bez możliwości ukazania kolorów pozbawia je czytelności oraz komunikatywności, dlatego też wstawiono na nich oznaczenia niektórych warstw kulturowych i odkrytych obiektów ważnych dla zrozumienia interpretacji odkryć.

³⁰ Problem ten omówiłem w artykule: W. Pela, *Warszawa–Pułtusk. Znaczenie badań archeologiczno-architektonicznych dla weryfikacji dziejów miast mazowieckich*, „Rocznik Mazowiecki”, 2001, t. 13, s. 80–81. Warto jednak zauważyć, iż opinia ta miała destrukcyjny wpływ na dalsze działania Działu Archeologicznego Komisji, starano się omijać i nie dotykać wykopami architektury. Uwidacznia się to w dokumentacji innego stanowiska przy murach obronnych z 1954 r. – stanowiska XIV^R, gdzie początek wykopu odsunięto 0,5 m od lica i fundamentu muru obronnego, co nie pozwoliło na rozpoznanie stykających się z nim warstw kulturowych. Można generalnie stwierdzić, że orzeczenia i poglądy uczonych akademickich, ich konserwatywne podejście do wszelkich nowości, w tym do zainteresowania archeologią średniowiecza i nowożytności oraz zastosowania metod wykopaliskowych przy badaniu zachowanych pod powierzchnią terenu murów i fundamentów zabytkowych budowli, miało negatywny wpływ na rozwój metodyki badań terenowych i w konsekwencji rozpoznania ich dziejów budowlanych.

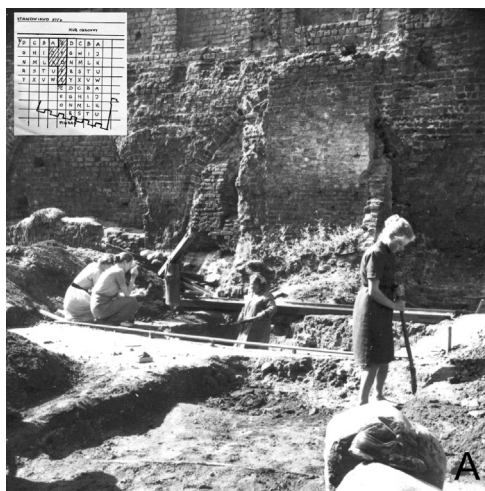
³¹ Włodzimierz Galicki studiował na WA PW, tytuł inż. uzyskał w 1953 r., a dyplom w 1955 r. (WSA 1967, s. 275, poz. 559).

³² Zakład Architektury Polskiej do celów inwentaryzacji i badań podzielił mur na odcinki 10-metrowe, poczynając od pl. Zamkowego.

³³ Na rysunku Włodzimierza Galickiego oznaczono poziom budowy muru zaznaczonego ułożeniem cegieł, tzw. rolę – na głębokości 26,37 m nad fundamentem z kamieni. Galicki podał także szerokość filara (ok. 125 cm) i głębokość wnęki arkady (ok. 60 cm).

Il. 10. Dokumentacja rysunkowa odsłoniętego lica muru arkadowego przy segmencie 8, widok i przekrój przez filar arkady (rys. W. Galicki, ZAP PW).

Il. 11. Dokumentacja z badań stanowiska archeologicznego XIV^P: A. widok ogólny z planikiem lokalizacji wykopu; B. lico odsłoniętego muru arkadowego z fragmentem profilu ziemnego (fot. W. Krzyżanowska).

O szczegółach badań wykopaliskowych dowiadujemy się z przeglądu raportów dziennych sporządzanych w trakcie ich prowadzenia³⁴, ze spisu inwentarza zabytków znalezionych w poszczególnych warstwach (nie do końca wiadomo, w jaki sposób wydzielanych) oraz ze sprawozdań i tekstów opracowań ceramiki. Problemem trudnym do ustalenia, poza oczywiście raportami, jest dokładny czas powstania dokumentów.

W wypełnianych na bieżąco w trakcie trwania wykopalisk raportach dziennych wyróżniono na podstawie konsystencji i barwy kilkanaście różnego rodzaju warstw kulturowych, oznaczając je cyframi rzymskimi od I do VI z podziałem dodatkowym na a, b i c. Najwięcej daje nam obecnie przegląd dokumentacji rysunkowej z pokazaniem stratygrafii, a przede wszystkim zaznaczone na profilach warstwy z określoną w sprawozdaniu przyczyną powstania. Na zamieszczonych ilustracjach 12 i 13 dla ucytelnienia pozbawionych kolorów rysunków najważniejsze z nich dodatkowo oznaczono literami: C – naturalny piasek (calec), H – humus pierwotny, W – nasyp wału, B – warstwa określana jako „budowlana”, związana z budową muru obronnego w XIV w.³⁵, Z – warstwy związane z dokumentacją śladów zabudowy – podłogi drewnianej i „ceglanej” (PP1 i PP2 – podwalina pieca – dwie fazy?)³⁶. Na ilustracji widnieje także opis warstwy PU, która prawdopodobnie jest pozostałością poziomu użytkowego powstałego już po wybudowaniu muru obronnego. Zaznaczono również miejsca, które moim zdaniem, nie zostały do końca zbadane i opisane, co w efekcie uniemożliwiło prawidłową i pełną interpretację wyników badań (1?, 2?, 3?, 4? oraz czarne strzałki wskazujące na różne możliwości w ustaleniu poziomu budowy muru obronnego). Analiza stratygraficzna tych miejsc zostanie przedstawiona w artykule w podsumowaniu i wnioskach.

Plany dokumentujące nawarstwienia zabudowy drewnianej (ZD) i „ceglanej” (PP?), traktowane jako pochodzące z jednego obiektu (?)³⁷, ukazuje ilustracja 13.

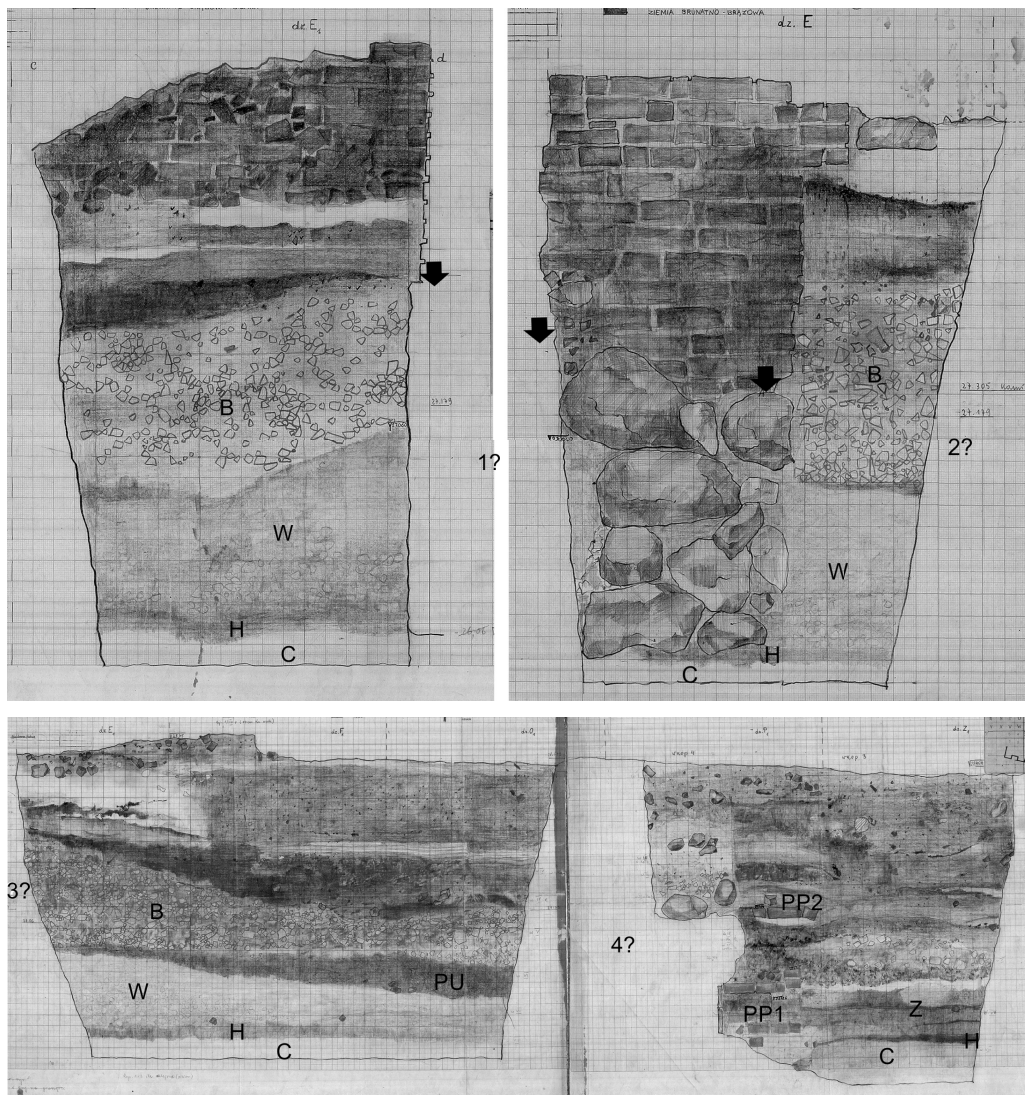
Mankamentem badań zauważalnym na rysunku profilu (rysunek dolny na il. 12) jest, że prace przerwano w newralgicznym miejscu (zostawiwszy zapewne tzw. świadka, zabezpieczającego ściany wykopu w dolnej części, o szerokości prawie 2 m),

³⁴ Przebieg prac wykopaliskowych bezpośrednio nadzorowała Wacława Donten, zatrudniona w KBDW od wiosny 1954 r. w charakterze archiwistki, studiowała w latach 1950–1953 na Wydziale Historycznym UW w Sekcji Historii Kultury Materialnej, ukończyła go zapewne z dyplomem licencjackim w 1953 r.; w czasie studiów uczestniczyła w badaniach na kilku stanowiskach wczesnośredniowiecznych.

³⁵ Przeczą jednak takiemu datowaniu znalezione w warstwie fragmenty cegieł o wymiarach: grubość 49–84 mm, szerokość 125–136 mm i długość 246–274 mm, które ze względu na grubość wydają się późniejsze, a cały materiał przemieszany.

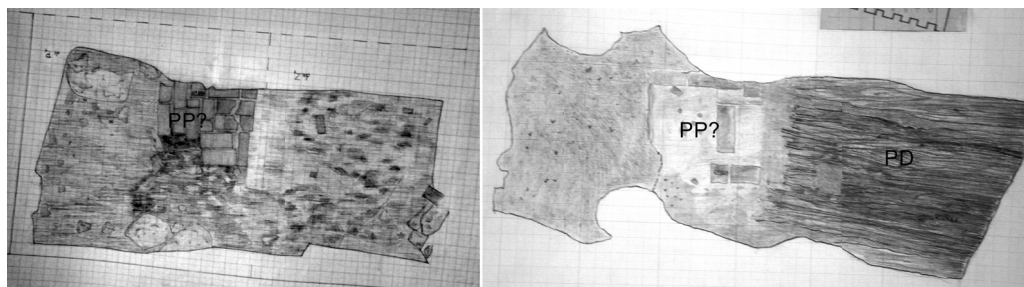
³⁶ Moim zdaniem konstrukcja nazywana „podłogą ceglana” jest po prostu podwaliną pieca.

³⁷ Zaznaczona na rysunkach niwelacja wskazuje na znaczne różnice w głębokości zalegania „posadzek”, co moim zdaniem nie pozwala wszystkich warstw cegieł traktować jako jeden obiekt.

Il. 12. Dokumentacja z badań stanowiska archeologicznego XIV^P: lico odsłoniętego muru arkadowego oraz dokumentacja rysunkowa warstw ziemnych dochodzących do muru; profil ziemny widoczny na północnej ścianie wykopu (odcinek 10-metrowy), z zaznaczonymi najstarszymi warstwami kulturowymi (rys. Halina Stachura).

co utrudniało rozpoznanie całego układu warstw kulturowych, ich powiązania czy kontynuacji, tym samym interpretacji całości. Rzeczą istotną jest rozpoznana szerokość warstwy związanej z reliktnami wału ziemnego – około 6 m. Ważne jest także odnotowanie fragmentów zabudowy tego terenu, aczkolwiek pozbawionych niektórych szczegółów. Znamy powierzchnię tzw. podłogi „ceglanej”, która

Il. 13. Stanowisko XIV^P. Dokumentacja z badań prowadzonych w 1954 r. Poziomy zabudowy na działkach P1 i Z1, po lewej stronie na gł. 25.669 i 26.30 (n. p. „0” Wisły), a po prawej na gł. 27.179 z oznaczeniami odkryć: podłogi drewnianej (PD) i „ceglanej” (PP? – prawdopodobnie podwalina pieca). Dziwny zarys planu wynika zapewne z faktu, iż ściany wykopu nie były proste, odkształcały je fragmenty murów itp. (rys. H. Stachura).

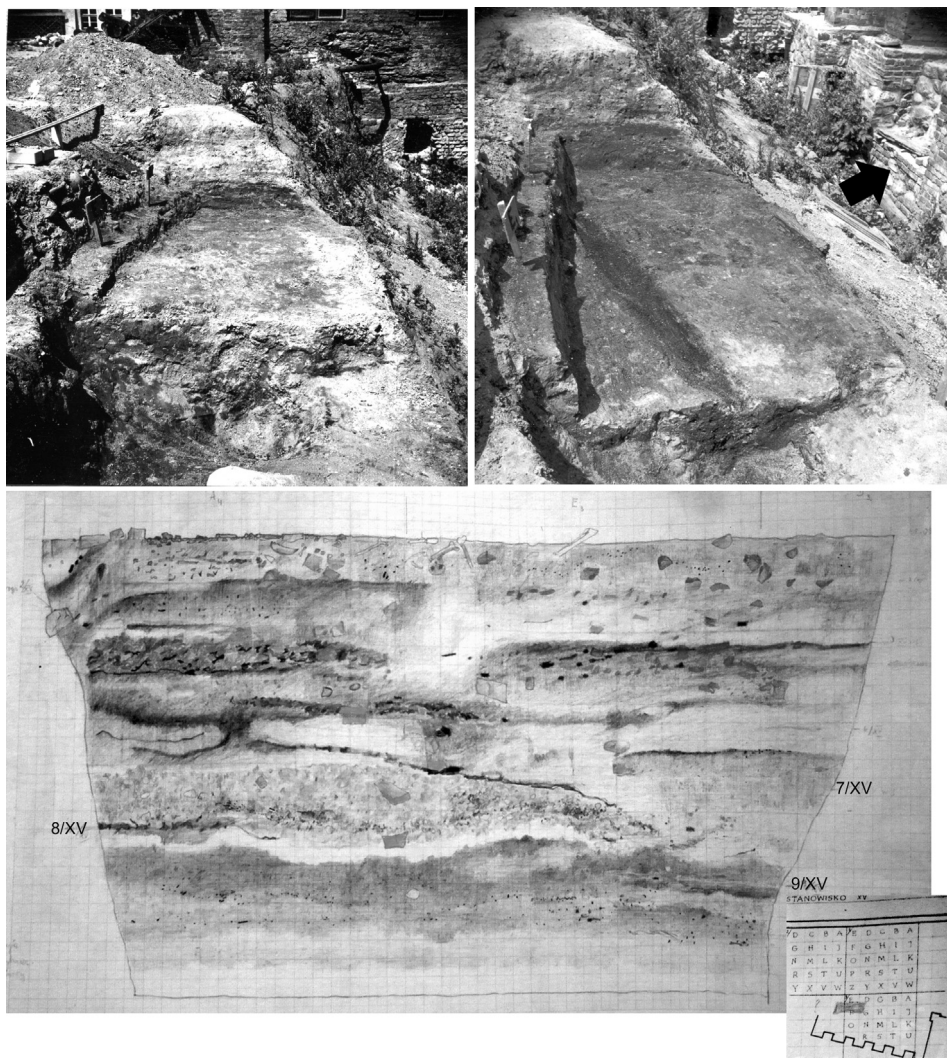
miała boki o wymiarach 80×65 cm, czyli 52 cm^2 , wiemy, że odsłonięto kilka poziomów cegieł o wymiarach m.in. $8,2 - 8,4 \times 13 \times 28,7$ cm (przy czym nie brano pod uwagę znacznych różnic głębokości pomiędzy niektórymi z nich), ale już mniejszą uwagę poświęcono konstrukcji drewnianej i zmierzeniu szerokości odkrytych desek podłogi czy innych elementów konstrukcji.

Kontynuacją badań na stanowisku XIV^P było stanowisko XV³⁸ (il. 14). Znacznie mniejszy wykop założono bliżej klasztoru, przy czym możliwości badań od strony budynku były ograniczone ze względu na wcześniejsze niwelacje i zniszczenia układu warstw kulturowych, dochodzących do budynku m.in. przez wykop kanalizacyjny (Stan. 5P) i wykop odsłaniający mury i fundamenty podpiwniczonej części klasztoru (zaznaczone strzałką na fotografii 14)³⁹.

Jak napisano w raporcie dziennym, celem prac wykopaliskowych było rozpoznanie układu stratygraficznego, spodziewano się bowiem odsłonięcia warstw kulturowych i fragmentów dość wczesnej zabudowy pochodzącej z początków XIV w., a nawet z końca wieku poprzedniego. Badania prowadzono z przerwami od 7 czerwca do 22 października 1954 r., co zapewne miało niekorzystny wpływ na jakość i ciągłość prowadzonych obserwacji. Z opracowań dotyczących badania wynika, iż poza dla wszystkich czytelnymi warstwami przemieszanymi i związanymi

³⁸ Wydaje się, iż operowanie pojęciem archeologicznym „stanowisko” w odniesieniu do tak blisko siebie wykonywanych wykopów badawczych jest nadinterpretacją tej nazwy. Uważam, że używanie przez archeologów określenia „stanowisko archeologiczne” dla każdego, nawet niewielkiego wykopu, jest zabiegiem sztucznym i nic nie wnosi do procesu badawczego, a wręcz utrudnia opracowywanie badań.

³⁹ Ukazuje to jedna z fotografii (strzałka), nie znamy jednak czasu tej ingerencji, nie jest ona widoczna na fotografii lotniczej(?), ale jest bardzo prawdopodobne, iż miała miejsce w trakcie badań Stan. 5/P w 1952 r. Na zdjęciu z tego okresu, za wykopem kanalizacyjnym, w którym natrafiono na skupisko kości ludzkich, widać bowiem szalowanie jakiegoś wykopu przy fundamentach klasztoru.

Il. 14 Stanowisko XV. Dokumentacja fotograficzna i rysunkowa pokazująca miejsce badań, plan ze znaną drewnianą deską, profil zachodni z warstwami kulturowymi (7, 8 i 9/XV – prawdopodobnie poziomy dokumentacji konstrukcji drewnianych zaznaczone przez opracowujących badania) oraz szkic wykopu zlokalizowanego w siatce pomiarowej. Strzałka wskazuje odsłonięte wcześniej mury i fundamenty klasztoru (fot. W. Krzyżanowska, rys. H. Stachura).

z wykopami, wyróżniono trzy warstwy kulturowe podzielone jeszcze wewnętrznie na mniejsze a, b, czasami c, przy czym warstwa naturalnego piasku (nazywana przez archeologów calcem) nie została oznaczona żadnym numerem, a zalegająca nad nią prawdopodobnie warstwa tzw. humusu pierwotnego, określona jako warstwa IIIc, została połączona – nie wiadomo dlaczego – z warstwą III.

Kryterium wyróżniania warstw nie jest dla mnie jasne, zapewne kierowano się barwą, konsystencją i zawartością szczątków organicznych (wióry), a jednocześnie, jak wspomniano w jednym miejscu sprawozdania, były to warstewki mechaniczne o różnej miąższości. Dla nas ważne są wyróżnione warstwy II i III, zalegające powyżej naturalnego piasku (il. 14 profil ziemny oraz il. 15 plany obiektów). Natrafiono w nich na fragmenty konstrukcji drewnianej, ściankę drewnianą ograniczającą skupisko polepy (plan 7/XV – gł. 25.60), ściankę drewnianą i fragment posadzki ceglanej (plan 8/XV – gł. 25.35) oraz poniżej fragment konstrukcji drewnianej (plan 9/XV – gł. 25.10)⁴⁰. Przy czym podane głębokości nie są wynikiem niwelacji w terenie, lecz ustaleniem hipotetycznym opartym na analizie dokumentacji rysunkowej. Problematyczne jest jednak łączenie różnych poziomów konstrukcji znajdujących się w różnych, znacznych od siebie odległościach. Podczas eksploracji warstw kulturowych znajdowano na różnych głębokościach zarówno fragmenty, jak i całe cegły, jak napisano, ostatnie z nich znaleziono już pod ostatnimi fragmentami zabudowy drewnianej.

Z dokumentacji archiwalnej wynika, iż podejmowano próby szczegółowego opracowania wyników badań, ostatnie z nich miały miejsce dopiero w 1970 r. Starano się także przypisać numery inwentarza zebranego materiału zabytkowego poszczególnym warstwom kulturowym wydzielonym podczas badań. Z zachowanych inwentarzy zabytków wynika, że był on zróżnicowany, znaleziono ceramikę o różnych technologiach wykonania stosowanych w innym czasie, tzw. siwą, cegląstą (brunatną), polewaną i białą, co po całościowym opracowaniu być może umożliwiłoby datowanie poszczególnych warstw i znalezionych w nich konstrukcji drewnianych. Nie dokonano tego, jednak w ostatecznej konkluzji sprawozdania z 1970 r. stwierdzono, iż „Fragmenty odsłoniętej zabudowy tego terenu na podstawie nielicznych pomiarów cegły⁴¹ jak i materiału zabytkowego⁴² zostały uznane za pochodzące z pierwszej połowy XIV w. Na podstawie wymiarów cegły, fragmentów ceramiki, wreszcie dużego podobieństwa z warstwą VI ze Stan. XIV^P, należy uznać warstwę III ze Stan. XV za przedłużenie poprzednio wspomnianej”⁴³.

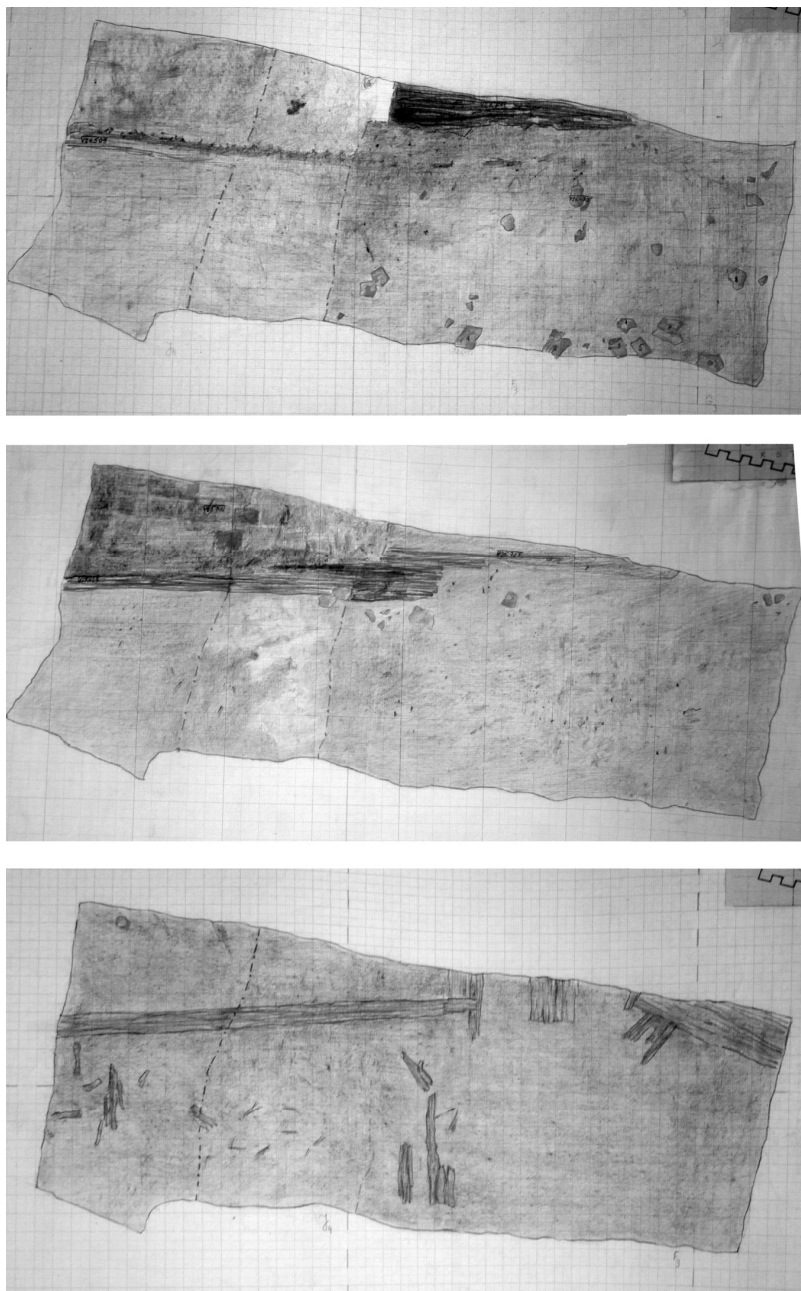
Jako ciekawostkę można przytoczyć fakt, iż po 24 latach autorka sprawozdania (uczestniczka badań w 1954 r.) doszła do kolejnych odkrywczych wniosków dotyczących konstrukcji drewnianej odkrytej na stanowisku XV. Przypominając

⁴⁰ Moim zdaniem może to być pozostałość konstrukcji zrębowej(?).

⁴¹ Jedyne, jakie znajdują się na rysunkach, podają wymiary trzech cegieł: grubość 82 mm, szerokość 125–130 mm.

⁴² To może być efekt przeczytania publikacji o garncarstwie warszawskim: J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław 1961.

⁴³ W. Szczygalska (z d. Donat), „Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na stanowisku XV na Starym Mieście w Warszawie w dniach od 7 VI 1954 r. do 22 X 1954 r.”, mps, archiwum dawnego Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy.

Il. 15. Stanowisko XV. Dokumentacja rysunkowa, plany odkrytych konstrukcji drewnianych oznaczonych kolejno 7/XV (prawdopodobnie na gł. 25.60), 8/XV (różne pomiary, prawdopodobnie. gł. 25.35), 9/XV (brak pomiaru, prawdopodobnie. 25.10) – zaznaczone kolejno na profilu il. 14 na podstawie przeglądu opracowań dokumentacji z badań (rys. H. Stachura).

równocześnie o odsłonięciu dołu z licznymi szczątkami ludzkimi na Stan. 5P, uznała, że fragmenty zabudowy wiązać należy ze Szpitalem św. Ducha, ufundowanym ok. roku 1442 przez księżną Annę Bolesławową⁴⁴. Nie miało to żadnego uzasadnienia w materiale zabytkowym, całość ceramiki oraz inne materiały nie zostały jeszcze opracowane, a budynek szpitala znajdował się w znacznym oddaleniu od wysypiska kości na innej działce własnościowej, nie zawsze należącej do augustianów.

Materiał ceramiczny z badań na zapleczu kościoła i klasztoru zakonu augustianów w 1954 r. uwzględnił w swoich publikacjach Jerzy Kruppé w 1961 i 1967 r.⁴⁵ Autor studiów o garncarstwie warszawskim w XIV i XV w., omawiając charakterystykę stanowisk archeologicznych będących podstawą materiałową publikacji, odnosząc się do zbioru ceramiki zebranej podczas badań znajdujących się obok siebie stanowisk XIV (XIV^P) i XV, potraktował je jako jedno, co było logicznym i właściwym podejściem do zagadnienia⁴⁶. Dla stanowiska XIV analizował warstwy najstarsze: VI – nad calcem, nad którą zalegał gruz z zaprawą (warstwa V – związana jego zdaniem z budową muru obronnego) oraz warstwę IVc bezpośrednio zalegającą na gruzie. Konkludując, warstwę V datować można na ok. 1339 r. (przyjęty w tym czasie przez historyków okres budowy najstarszego muru obronnego), VI – uznać należy za wcześniejszą (od początku XIV w. do czasu budowy muru), a warstwę IVc – za późniejszą (połowę lub drugą połowę XIV w.). Materiału ceramicznego z warstw zalegających wyżej nie wziął pod uwagę ze względu na występujące, jego zdaniem, zakłócenia stratygrafii licznymi wkopami i ich przemieszaniem.

Kruppé podobnie odniósł się do stanowiska XV, gdzie najstarsze warstwy kulturowe uznał za powstałe w pierwszej połowie XIV w. (warstwa III) i tak datował ceramikę oraz odsłonięte w wykopie relikty podłogi ceglanej i konstrukcji z drewna. Datowanie fragmentów naczyń potwierdzało – jego zdaniem – datowanie cegieł z „podłogi” ceglanej⁴⁷. Znajdujące się wyżej warstwy kulturowe Kruppé również uznał za przemieszane. W warstwach tych znaleziono jednak kilka kawałków skór, m.in. fragment rękawicy, które – zapewne na podstawie podobieństw typologicznych – datowano później na wiek XVI⁴⁸.

Po wnikliwym zapoznaniu się z dokumentacją archiwalną wiele powyższych ustaleń budzi jednak wątpliwości. Zastrzeżenia mają mniejsze i większe znaczenie.

⁴⁴ K. Szczygielska, *Komisja Dawnej Warszawy. Prace archeologiczne*, „Kronika Zamkowa”, 1991, nr 1 (23), s. 24.

⁴⁵ J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV...*, s. 29 i 37, ryc. 23: 11–27 i ryc. 24; oraz *idem*, *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław 1967, s. 43–44.

⁴⁶ Zob. przyp. 38 powyżej.

⁴⁷ W żadnym z zachowanych materiałów archiwalnych nie natrafiłem na szczegółowe informacje i dane na ten temat.

⁴⁸ K. Blusiewicz, *Obuwie warszawskie z XIV–XVIII w. Ze zbiorów archeologicznych Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 2009 (*Archeologia dawnej Warszawy*, t. 1), s. 194.

Jednym z nich jest stwierdzenie, iż warstwy powyżej uwzględnionych w opracowaniu nie nadają się do analizy materiału zabytkowego, ponieważ są przemieszane. Przyglądając się rysunkom, można mieć inną opinię na ten temat. Otóż materiał przemieszany może pochodzić z różnego rodzaju wkopów, ale z dokumentacji wynika, że tego typu zakłócenia można odnosić tylko do warstw zalegających do głębokości ok. 1 m od powierzchni terenu, natomiast niżej napotykamy już stratyografię niezakłóconą. Wskazuje to na możliwość opracowania ceramiki z warstw młodszych i próby datowania oraz wyjaśnienia funkcji terenu nie tylko w wieku XIV, lecz także później.

Natrafiamy również na problemy natury interpretacyjnej związane z przeznaczeniem odkrywanych obiektów. Opisywana przez autora podłoga „ceglana” to najprawdopodobniej nic innego, jak podwalina pieca, a użyte do jej budowy cegły, jak stwierdziłem w raportach dziennych, są cieńsze niż cegły z pierwszej połowy XIV w., używane w najstarszym fragmencie murów obronnych⁴⁹. Dla przypomnienia podam, iż cegły z „posadzki” (podwaliny pieca) miały grubość 82–84 mm. Natomiast według pomiarów ZAP PW wykonanych w 1953 r.⁵⁰ podczas inwentaryzacji najstarszego arkadowego muru obronnego znajdującego się najbliżej klasztoru, ustalono, że cegły w pierwszej połowie XIV w. miały grubość 88–100 mm, w drugiej połowie 90–96 mm, a pod koniec XIV w. były cieńsze, bo miały 88–95 mm grubości, ale znacznie większe niż w posadzce. Można je też porównać z pomiarami cegieł z kościoła i klasztoru ujętych w Tabeli 1. Trudno określić to jednoznacznie, ale wydaje się, że nawet biorąc pod uwagę ułomności tej metody, są bardziej zbliżone do grubości cegieł z końca XIV lub już z XV w. niż do początków stulecia XIV. Nie można także wykluczyć, bo nikt tego nie sprawdzał, że były to wtórnie użyte cegły rozbiórkowe.

Oprócz przedstawionych wątpliwości jest jeszcze jedna, istotniejsza, z czego oczywiście autor opracowania nie mógł zdawać sobie sprawy w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Problem dotyczy słynnej daty 1339, związanej ze wzmiankami o procesie polsko-krzyżackim, który odbył się w kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela. W 1972 r. w artykule o murach obronnych w Warszawie Izabella Galicka, analizuje wszystkie dotychczasowe poglądy na ten temat i dochodzi do konkluzji, iż istniejący wał mógł zostać określony w 1339 r. przez przybyłych z Francji legatów papieskich jako mur⁵¹. Nie można bowiem wykluczyć, że nie znali pojęcia wału jako elementu obronnego, a każdy obwód warowny wokół miasta był dla nich równoznaczny z murem, wyrosłym z antycznej tradycji

⁴⁹ Różne poziomy zalegania cegieł upoważniają do zadania pytania, czy był to jeden obiekt, czy więcej.

⁵⁰ Materiały z inwentaryzacji znajdują się również w archiwum badań architektonicznych KBDW w Muzeum Warszawy.

⁵¹ I. Galicka, *Mury obronne w Warszawie (jeszcze jedna próba chronologii)*, „Studia Warszawskie”, 1972, t. 13: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, s. 121–134.

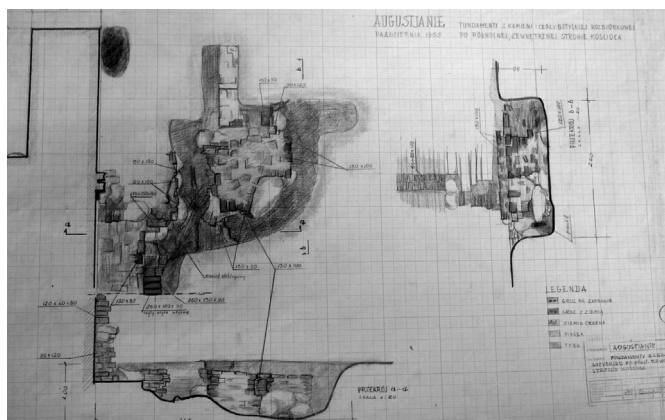
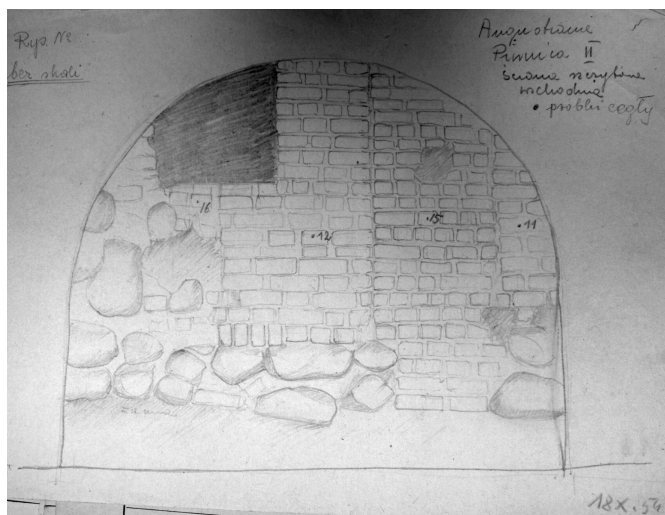
castrum. Początki budowy murów obronnych, jego najstarszego odcinka – muru arkadowego – odnosi natomiast do okresu po połowie XIV w., kiedy to, jej zdaniem, wraz z rozpoczęciem budowy umocnień grodowych zainicjowano też stopniową modernizację obwodu warownego miasta. Rozpoczęto od wstawienia w wał obronny wież bramnych, wymienianych w 1379 r. od zachodu – Bramy Dworzan (późniejszej Krakowskiej?) oraz od północy – Bramy Mieszczan (późniejszej Łaziebnej, czyli Nowomiejskiej?). Publikacja ukazała się w 1972 r. i przez kilkadziesiąt lat nikt nie analizował ani nie krytykował jej opinii. Dopiero w roku 2021 odniósł się do tej publikacji Tomasz Jasiński, który stwierdził, że: „Wszelkie wątpliwości, czy było to miasto otoczone murami jest bezzasadne; nie ma powodu, aby podzielać poglądy Izabeli Galickiej”⁵². Moim zdaniem nie jest to wypowiedź precyzyjna. Autor nie wyjaśnił bowiem, o jakie poglądy chodzi – czy dotyczące istnienia murów, czego nie kwestionowała Galicka, czy o czas ich budowy, który według jej przypuszczeń mógł być inny niż przyjęty przez ogół badaczy rok 1339.

BADANIA ARCHITEKTONICZNE KOŚCIOŁA PROWADZONE PRZEZ KBDW W LATACH 1954–1955

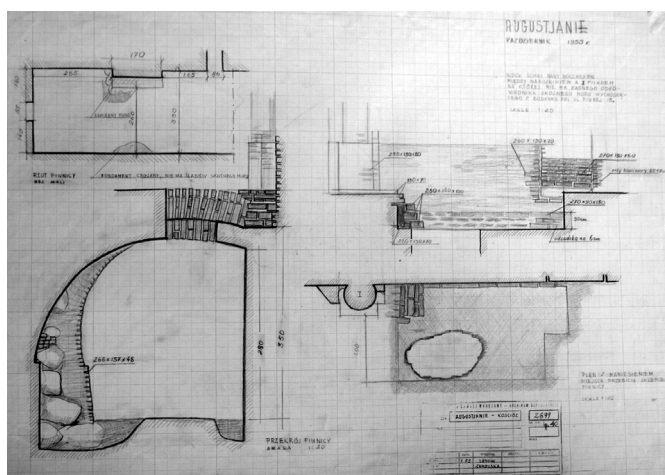
Z inną sytuacją i innymi problemami mamy do czynienia w związku z badaniami wewnątrz klasztoru i kościoła prowadzonymi od 1954 r. Wiemy, że miały miejsce, natomiast nie znamy ich wyników. Zaginęły bowiem wymienione w spisie dokumentacji Sekcji Architektonicznej KBDW notatki z pomiarami cegieł wykonanymi w siedmiu punktach zaznaczonych na inwentaryzacjach ścian i rzutów piwnic przez Annę Wegner, Krzysztofa Nawoika i Stefanię Zamojską w latach 1954–1955. Zaginęły również dzienniki, sprawozdanie, wyniki i wnioski z przeprowadzonych badań autorstwa Zdzisława Tomaszewskiego. Z lat 1954 i 1955 zachowały się tylko lakoniczne sprawozdania. Wynika z nich, że w październiku 1954 r. poszukiwano w piwnicach kościoła śladów pierwotnego założenia z XIV w., w wyniku czego stwierdzono jego gruntowną przebudowę(?), natomiast w 1955 r. prowadzono badania w kryptach po południowej stronie kościoła – bez istotnych rezultatów. Prace prowadzono także na zewnątrz kościoła, pomiędzy nim a budynkiem Piwna 13. Z badań zachowała się dokumentacja fotograficzna i rysunkowa (il. 16), która nie pozwala na przyjęcie konkretnych ustaleń.

Niektóre rysunki są interesujące, ponieważ dokumentowano na nich w skali 1:10 lub 1:20 różne odkrywane fragmenty murów i fundamentów, w niektórych przypadkach odnotowywano wymiary cegieł, np. rysunki Wegner z korytarka biegnącego w poprzek kościoła z 1954 r. lub Zamojskiej z października 1955 r. fundamentów z cegły gotyckiej po północnej zewnętrznej stronie kościoła

⁵² T. Jasiński, *Wokół początków Warszawy*, Poznań 2021, s. 120, przyp. 325.

Il. 16. Dokumentacja prac badawczych z lat 1954–1955 prowadzonych w kościele i klasztorze augustianów i posesji Piwna 13: A. dokumentacja schematyczna wykonana podczas prac inwentaryzacyjnych w piwnicach klasztoru w 1954 r. – widok ściany szczytowej naszkicowanej 18 X 1954 r. z zaznaczonymi miejscami „próbek” cegieł; B. dokumentacja fundamentów z cegły gotyckiej po północnej zewnętrznej stronie kościoła z października 1955 r.; C. dokumentacja z badań różnych miejsc w piwnicach kościoła z października 1955 r.

(wiele z nich to zapewne cegły rozbiórkowe, ale bez szczegółowego opisu trudno je wykorzystać w opracowywaniu dziejów obiektu) oraz dokumentacja różnych istotnych – zdaniem badających – miejsc w piwnicach kościoła.

BADANIA ARCHITEKTONICZNE KOŚCIOŁA PROWADZONE PRZEZ KBDW W LATACH 1958–1960

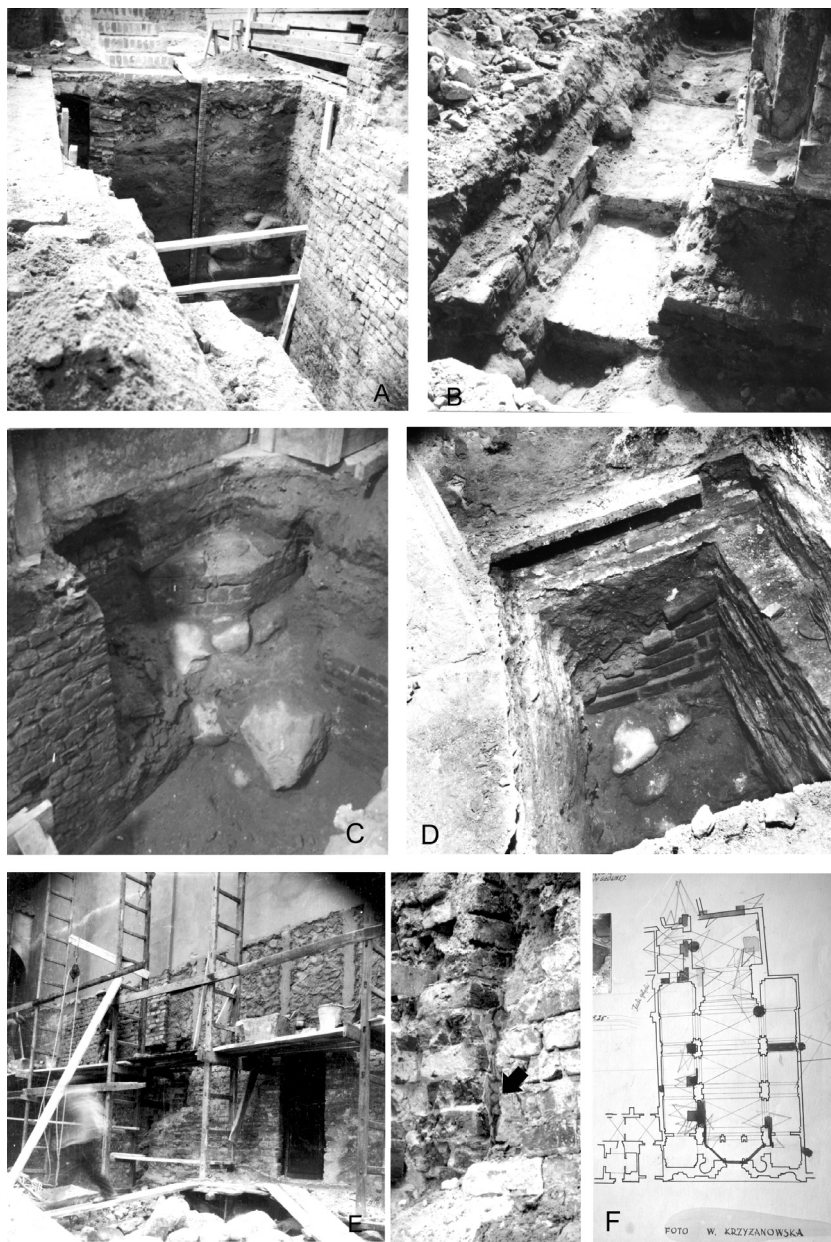
Badania wewnątrz kościoła na większą skalę rozpoczęto dopiero w 1958 r. i kontynuowano w roku następnym. Prowadził je kierownik Sekcji Architektonicznej Eugeniusz Kierzenkowski we współpracy z zatrudnionymi, młodymi, kończącymi studia architektami: Józefem Dankiewiczem i Jerzym Piotrowskim oraz studentem wydziału ZAP Jerzym Włodarczykiem⁵³. Jak napisała Hanna Szwankowska: „w dziale budownictwa sakralnego największym osiągnięciem było odkrycie gotyckich fragmentów kościoła św. Marcina przy ulicy Piwnej, znajdujących pod posadzką barokowej świątyni”⁵⁴. Badania przeprowadzono przy okazji zakładania centralnego ogrzewania podczas odbudowy kościoła. Nie znamy projektu budowlanego, dlatego trudno określić pełny zakres ingerencji w część podziemną obiektu (pod posadzką). Na fotografiach wykonanych w trakcie prac ziemnych (zapewne jednocześnie budowlanych i badawczych) przez Walerię Krzyżanowską widać, że niektóre wykopy miały znaczną głębokość i odsłaniały warstwy kulturowe (?), ale trudno ustalić na podstawie zdjęć, czy były przemieszane, czy też zachowane *in situ* (w pierwotnym położeniu). Dlatego wydaje się dziwne, że w badaniach nie brali udziału archeolodzy. Niektóre z odsłoniętych fragmentów relikwów gotyckiej architektury pokazano na ilustracji 17 (A–D).

Dodatkowym ciekawym odkryciem był fragment malowidła zauważony na jednej ze ścian nawy kościoła, jednak nie spotkałem żadnej informacji na ten temat w sprawozdaniach z badań (il. 17E)⁵⁵. Wszystkie odsłonięte fragmenty murów gotyckich zostały zinwentaryzowane. Wymienia się je ogólnikowo w sprawozdaniu jako elementy gotyckie: filary, skarpy, okna. Podczas badań wykonano także inwentaryzację prezbiterium i części nawy głównej kościoła oraz kaplicy. Zmierzono i naniesiono na plan odkryte elementy zabudowy gotyckiej kościoła

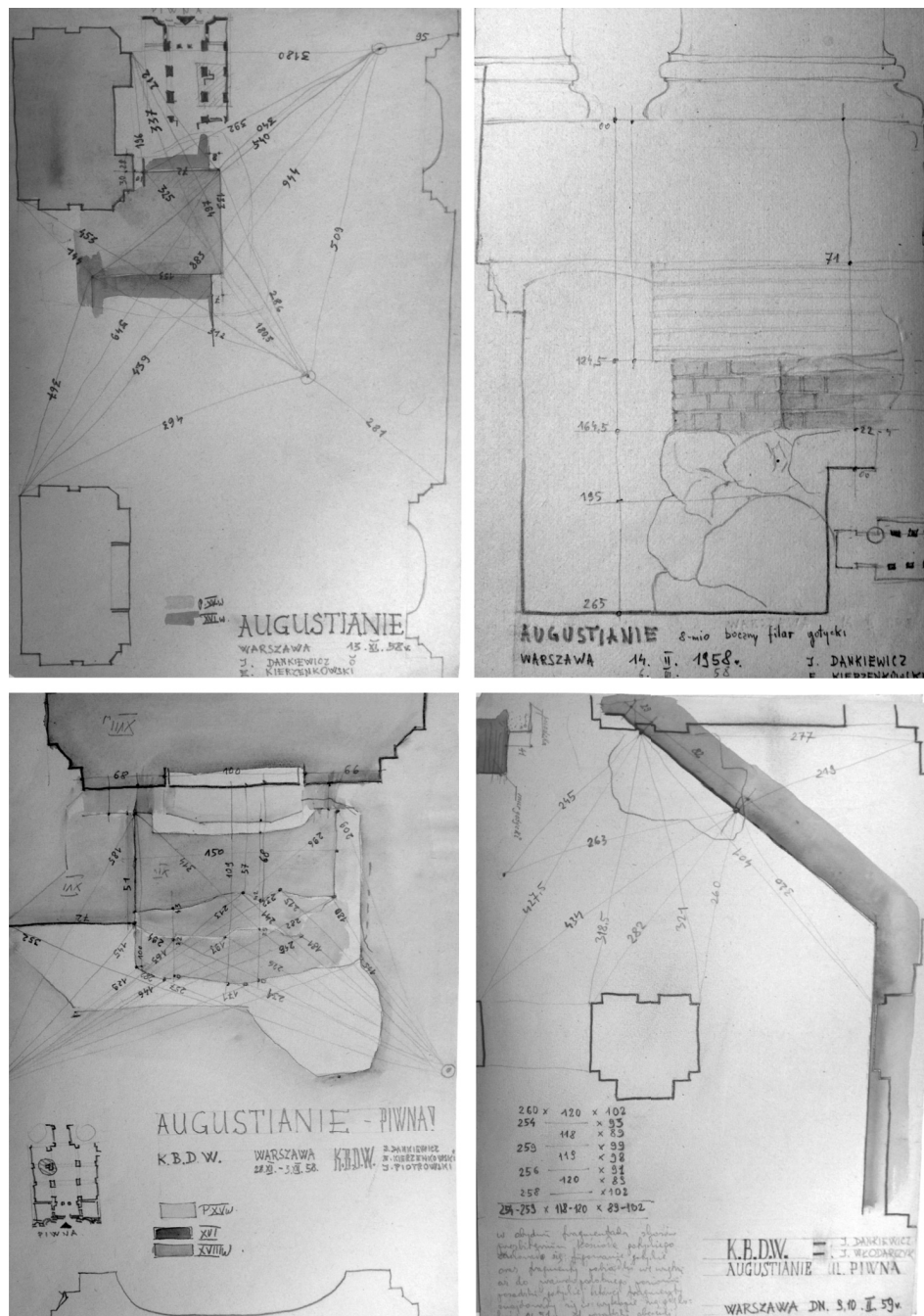
⁵³ Eugeniusz Kierzenkowski, dyplom WA PW w 1959 r. (WSA 1967, s. 280, poz. 1002), Jerzy Piotrowski w 1958 r. (WSA 1967, s. 288, poz. 1854), Józef Dankiewicz w 1959 r. (WSA 1967, s. 273, poz. 371), a Jerzy Włodarczyk był jeszcze studentem, dyplom architekta uzyskał dopiero w 1960 r. (WSA 1967, s. 296, poz. 2670).

⁵⁴ H. Szwankowska, *Zbiory Komisji Badań Dawnej Warszawy*, „Almanach Muzealny”, 1997, nr 1, s. 293.

⁵⁵ Prowadzący badania przygotowali specjalną planszę z serwisem fotograficznym, na której umieszczono fotografie (stykówki) z podziałem na fotografowane relikty, dokładnym opisem zdjęć i planikiem ujęcia.

Il. 17. Kościół św. Marcina – dokumentacja fotograficzna z badań KBDW w 1958–1959 r. A. fundament kamienny filara gotyckiego (XV w.); B. fragment fundamentu pierwotnego założenia kościoła gotyckiego; C. filar ośmioboczny (XV w.) nawy głównej kościoła; D. fragment muru pierwotnego założenia kościoła, łączącego kościół z klasztorem; E. odkrycie fragmentu malowidła na tynku, sytuacja ogólna i obok zaznaczone strzałką miejsce odkrycia; F. sposób przygotowania ilustracji do prezentacji dokumentacji fotograficznej (fot. W. Krzyżanowska).

Il. 18. Kościół św. Marcina – dokumentacja szczegółowa z badań 1958–1959. Karty odkrytych relikwów architektury gotyckiej, na których dokonano rozwarstwienia chronologicznego oraz zaznaczono lokalizację na planie kościoła i odnotowano pomiar cegieł.

(absydę prezbiterium, trzeci filar międzynawowy, odcinek południowej ściany prezbiterium, fragmenty kaplicy z części zachodniej, dwie skarpy z XVI w. w ścianie południowej oraz dwa ślady stopek sklepiennych i fragmenty fundamentów zakrystii z XV w.

Zachowała się sporządzona podczas badań dokumentacja, na której dokonano barwnego rozwarstwienia chronologicznego poszczególnych fragmentów odsłanianych murów (przykłady: il. 18). W legendzie kart katalogowych znajdujemy ogólne informacje na temat datowania dokumentowanych reliktyw, np. wątek z: p (początek) XV w., XV w., XVI w., dwóch okresów dla XVI w. (okres I i II), XVIII w. i XX w. Niestety, ani na rysunkach, ani w sprawozdaniach z badań nie znajdujemy informacji, co było podstawą datowania i co te zapisy konkretnie oznaczały. Nie jest wykluczone, że służyła do tego tabela wielkości cegieł w układzie chronologicznym przygotowana przez Zdzisława Tomaszewskiego już podczas badań prowadzonych na terenie zamku warszawskiego, opublikowana dopiero kilka lat później⁵⁶.

W materiałach zachował się pomiar cegieł (18 kart) z odsłoniętych fragmentów reliktyw gotyckiej architektury w nawie kościoła i kaplicy (Tabela 1). Miejsca pomiarów z nawy kościoła zaznaczono również na il. 19, przy czym nie wszystkie udało się dokładnie zlokalizować. Na planie nie uwzględniono pomiarów z kaplicy⁵⁷.

TABELA 1. Pomiar RPC (Raport Pomiaru Cegieł) w badaniach kościoła św. Marcina

Oznaczenie na planie	Wymiar cegieł (długość × szerokość × wysokość w mm)			Lokalizacja
1.		135–144	82–93	Filar gotycki (cegły narożnika 82–91 mm)
2.	265–278	128–148	80–95	Filar
3.	250–274	118–124	82–96	Mur (skarpa?), układ polski
4.	245–261	115–127	88–92	Pomiar cegły ze skosu I, układ polski
5.	250–272	120–134	72–85	1959 r.

⁵⁶ Z. Tomaszewski, *Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Warszawskiej”, 1955, nr 11, Budownictwo, z. 4, s. 41–46. Zob. także: W. Pela, *Historia badań archeologicznych...*, s. 262; *idem*, *Brick in Historic Architecture: The Research Experience of Warsaw*, w: *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages*, red. T. Ratilainen, R. Bernotas, Ch. Herrmann, Oxford 2014 (BAR International Series, 2611), s. 61–70.

⁵⁷ Biorąc pod uwagę obecny stan badań nad wykorzystaniem pomiaru cegieł do ustalania datowania budowli, pamiętać należy, że zamieszczone dane w tabeli 1 mają przede wszystkim walor informacji o prowadzonych badaniach i zachowanej dokumentacji, natomiast przy wyciąganiu wniosków dotyczących czasu powstania budowli czy robót budowlanych mają charakter orientacyjny, a nie decydujący.

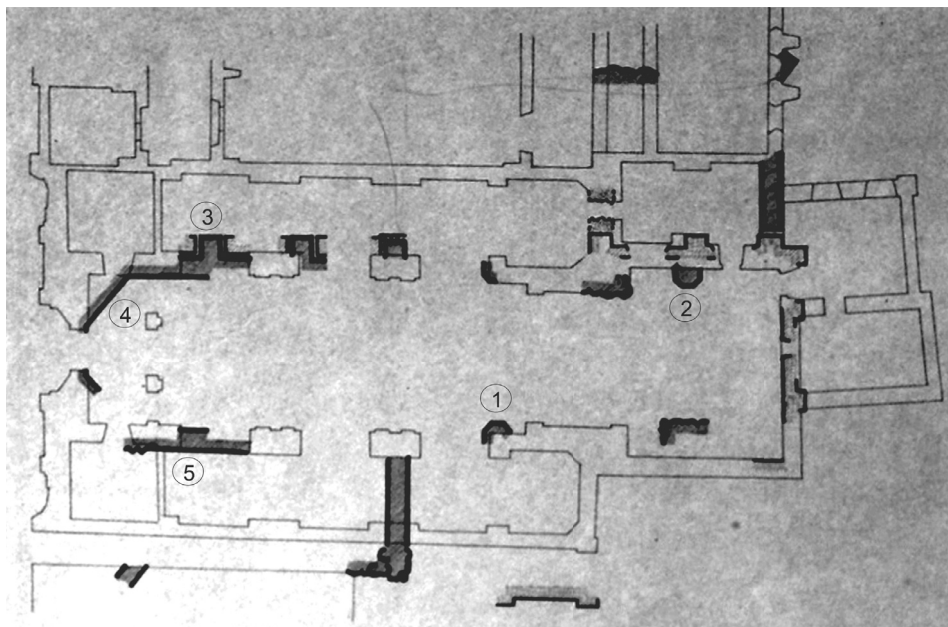
Ozna- czenie na planie	Wymiar cegieł (długość × szerokość × wysokość w mm)			Lokalizacja
6.	254–259	118–120	89–102	Skos prezbiterium (w wykopie z 1959 r.)
7.	265–285	124–133	69–84	Filar gotycki, układ polski (2 faza?)
8.			74–83	Gotycka nóżka sklepienia–narożna (1959)
9.	250–272	120–134	76–88	Cegła mierzona na przekroju ściany (1959)
10.	254–284	114–128	80–85	Posadzka (?) (1959)
Kaplica i pomieszczenie nad kaplicą				
1.	262–277	132–145	50–56 (62)	1-szy poziom nad kaplicą, układ blokowy
2.	260–285	120–136	71–82	1-szy poziom nad kaplicą
3.	264–285	129–140	52–65	1-szy poziom nad kaplicą, łęk
4.	272–281	142–143	82–91	1-szy poziom nad kaplicą
5.	260–281	119	80–86	2-gi poziom nad kaplicą, układ polski, wczesny gotyk
6.	260–277	123–137	72–79	2-gi poziom nad kaplicą, układ polski później- szy gotyk
7.	260–287	122–138	72–88	Poddasze nad zakrystią, wątek polski
8.	281–291	141–145	81–97	Kaplica, front gotycki?

Jak widać, wielkość cegieł w kościele św. Marcina była zróżnicowana. Można zauważyć trzy grupy cegieł o podobnej grubości⁵⁸, co wskazuje prawdopodobnie na różne rodzaje działań budowlanych. Nie wiemy jednak, i nigdzie tego nie zapisano, ile grup podobnych wielkościowo cegieł wydzielili autorzy badań ani w jaki sposób pomiary te wiązano z używanymi na kartach dokumentacyjnych określeniami ustalającymi datowanie odkrytych relikwów.

Jak wiemy z bardzo ogólnikowych sprawozdań, zbierano także materiały dokumentacyjne do klasztoru augustianów, m.in. do bramy wjazdowej, okien w fasadzie oraz portalu we wnętrzu z pierwszej połowy XVIII w. Nie znamy jednak efektów tych prac.

W 1960 r. w ramach opracowań zebranych materiałów dokumentacyjnych Eugeniusz Kierzenkowski naniósł wyniki badań terenowych na plan kościoła (il. 19). Zaznaczył na nim wszystkie odkryte „wątki” z opisową formą datowania: wątek z XV w., z 1 i 2 okresu XVI w. Nie znany jednak precyzyjniejszego wytłumaczenia tej chronologii.

⁵⁸ Wydaje się prawdopodobny podział na grupy wielkości kościoła i kaplicy: 80–102, 69–88 i 50–65.

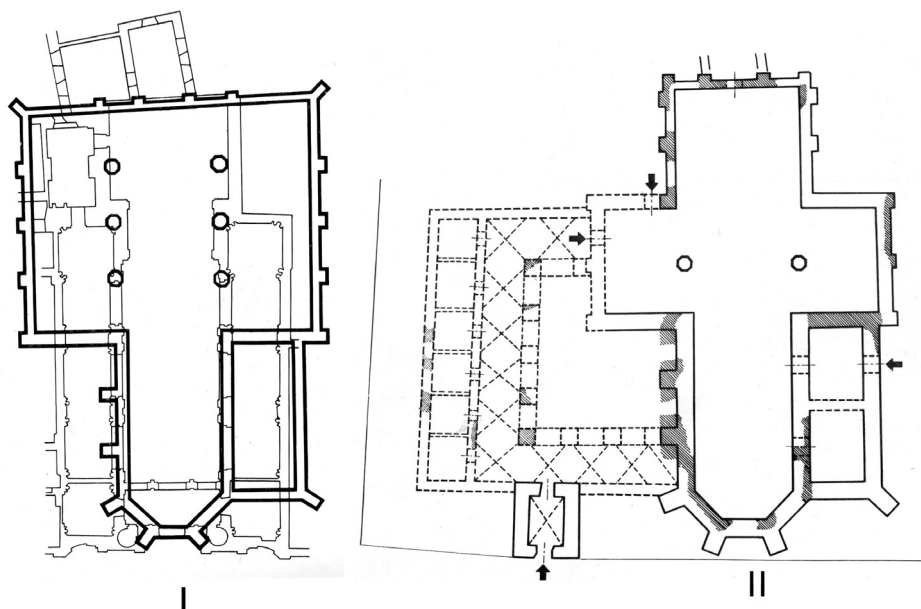

Il. 19. Kościół św. Marcina przy ul. Piwnej, fragmenty gotyckie odkryte w latach 1958–1959. Wyniki badań przygotowane przez Eugeniusza Kierzenkowskiego w 1960 r. (wyróżnił wątek XV w., wątek XVI w. 1 okres i wątek XVI w. 2 okres. Numerami zaznaczono miejsca pomiaru cegieł podane w Tabeli 1).

REKONSTRUKCJE ZABUDOWY ZESPOŁU AUGUSTIANÓW DOKONANE W 1963 I 1967 R.

Kilka lat później, w 1963 r., na podstawie wyników badań z lat 1958–1959 i zapewne opracowania Eugeniusza Kierzenkowskiego sporządzono dwie rekonstrukcje planów kościoła augustianów w XV w. (I) i na przełomie wieków XV i XVI (II)⁵⁹. Rekonstrukcje narysowała zatrudniona na zlecenie architekt Teresa Dobiszewska (il. 20). Z rozmowy przeprowadzonej z autorką opracowań wynikało, iż rekonstrukcje były wynikiem pracy całego zespołu KBDW. Możemy zakładać, iż w 1963 r. byli to historycy, historycy historii sztuki i architektury: Hanna Szwankowska, Romana Zdziarska, Anna Berdecka, Janina Rutkowska, Bronisław Iwańczyk,

⁵⁹ Wydaje się, iż rekonstrukcja II fazy kościoła – forma krzyżowa – wynikała z próby zobrazowania informacji pozyskanych z publikacji Juliana Bartoszewicza (*idem, Kościoły warszawskie rzymsko-katolickie...*, s. 64) i Franciszka M. Sobieszczańskiego (*idem, Warszawa. Wybór publikacji*, oprac. i koment. K. Zawadzki, t. 1, Warszawa 1967, s. 184). Bartoszewicz twierdził, że gotycki kościół był zbudowany na planie krzyża i orientowany absydą na wschód, a formę tę uzyskał na przełomie XV i XVI w. po odbudowie ze zniszczeń w 1494 r. (1499[?]).

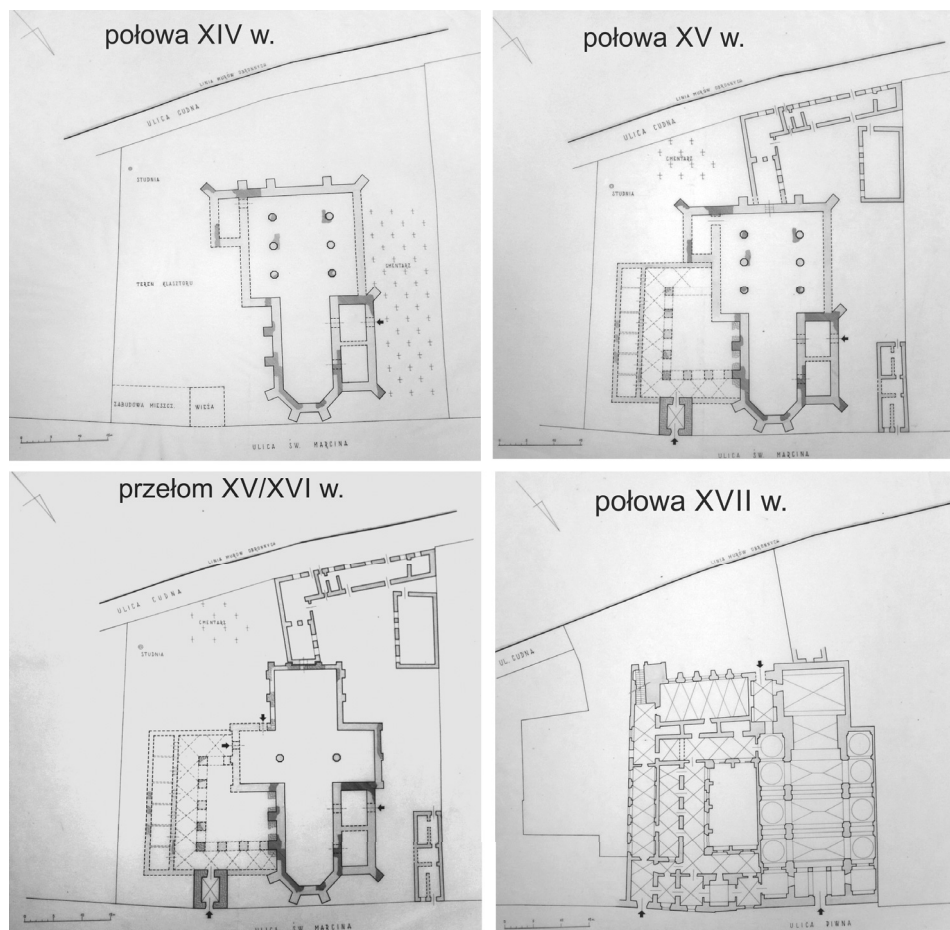
Il. 20. Kościół św. Marcina w Warszawie, rekonstrukcje planów kościoła w XV w. (I) i na przełomie XV i XVI w. (II).

Stanisław Żaryn, być może Eugeniusz Kierzenkowski, a zapewne także inne osoby współpracujące z KBDW⁶⁰.

W sprawozdaniach za 1967 r., w punkcie dotyczącym opracowania graficznego do prac przygotowywanych przez innych pracowników KBDW lub prac zleconych odnotowujemy temat: dzieje budowy i rozbudowy zespołu augustianów na Starym Mieście. Wykonano dziesięć rysunków planów i rekonstrukcji. Niewykluczone, iż są to ilustracje przygotowane do pracy doktorskiej Romany Zdziarskiej. Na zbiór składają się plany kościoła i klasztoru w połowie XIV w., w połowie XV w., na przełomie XV i XVI w. (kościół na planie krzyża) oraz w wieku XVII. Zaznaczono na nich również wieżę klasztoru, cmentarze, zakrystię, zabudowę gospodarczą i oficyny, kamienicę Piwna 13 i Szpital św. Ducha Piwna 13a (il. 21A–D).

Następne rekonstrukcje zabudowy kościoła i klasztoru dotyczą tych samych okresów, mają jednak większy zasięg przestrzenny, ograniczony ulicami Piwną, Piekarską, murem obronnym i ul. Cudną oraz ul. Grodzką przy placu Zamkowym. Na planach pokazano sytuację całego zespołu w skali 1:1000 na podkładzie planu Lindleya (il. 22A–E). Jak można zauważyć, żadna ze sporządzonych rekonstrukcji nie analizuje sytuacji układu przestrzennego tego terenu od początków lokacji

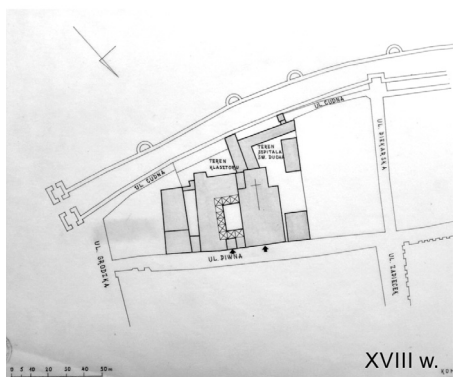
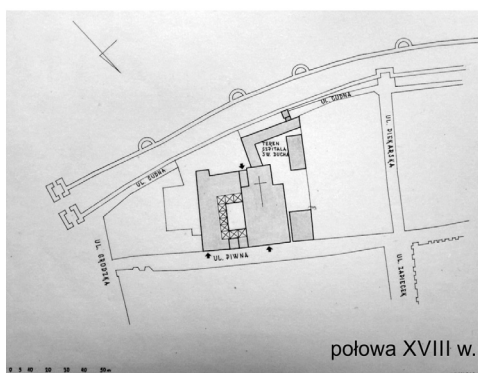
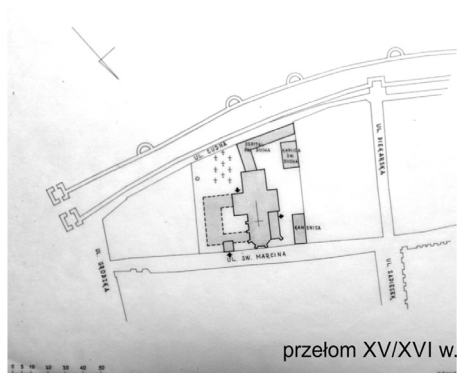
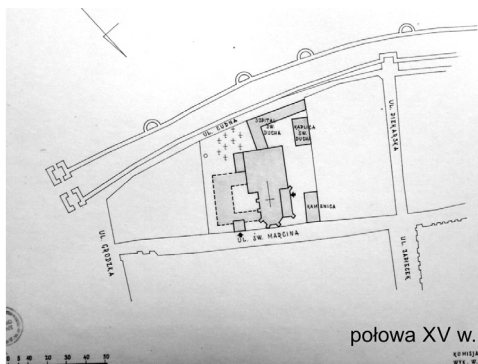
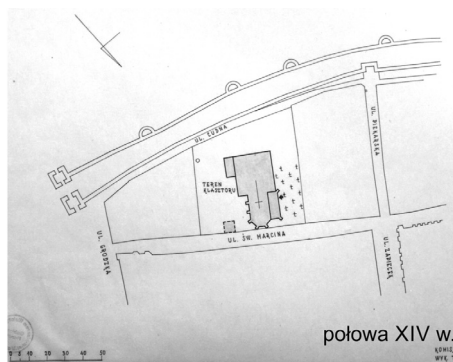
⁶⁰ Kierownikiem Działu Architektonicznego był w tym czasie Bronisław Iwańczyk.

Il. 21. Rekonstrukcje planów kościoła i klasztoru w połowie XIV w., w połowie XV w., na przełomie XV i XVI w. (kościół na planie krzyża) oraz w wieku XVII.

miasta, czyli od pierwszej połowy XIV w. i jej wpływu na okresy późniejsze. Podstawą rekonstrukcji były zapewne źródła pisane (m.in. lustracje), opracowania i plany historyczne, szczególnie plan Lindleya z przełomu wieków, służący jako matryca dla badaczy KBDW do nanoszenia właścicieli i przeznaczenia budynków w XVIII w., oraz badania architektoniczne i archeologiczne. Nie wiemy jednak, po pierwsze, które z nich i w jakim zakresie zostały wykorzystane do poszczególnych obiektów, a po drugie, kto brał udział w przygotowaniu rekonstrukcji. Rysunki nie zostały, niestety, szczegółowo opisane.

Nigdzie w materiałach archiwalnych nie znalazłem informacji, czy i w jaki sposób przedstawione w Tabeli 1 wyniki pomiaru cegieł, a także pomiary wcześniejsze, które zaginęły w trakcie przechowywania lub przenoszenia materiałów

Il. 22. Rekonstrukcja układu przestrzennego zespołu architektonicznego zakonu augustianów ograniczonego ulicami Piwną, Piekarską, murem obronnym i ul. Cudną oraz ul. Grodzką przy pl. Zamkowym na planach z połowy XIV w., z połowy XV w., z przełomu XV i XVI w., z połowy XVIII w. i z XVIII w.

archiwalnych, wykorzystano w graficznym przedstawieniu wyników badań Eugeniusza Kierzenkowskiego (1960) oraz w rekonstrukcjach planów różnych faz budowy kościoła od XIV do XVIII w.

Rekonstrukcje te stanowią interesujący przykład współpracy warszawianistów zajmujących się różnymi dziedzinami wiedzy o dziejach Warszawy. Należałoby się jednak zastanowić, czy używanie podkładu sytuacyjnego z oboma murami obronnymi i murowanym kościołem św. Marcina dla połowy XIV w. było czymkolwiek uzasadnione poza szczerymi chęciami uczynienia Warszawy miastem starszym i o większym znaczeniu. Być może zdawano sobie z tego sprawę już wcześniej, ponieważ w publikacji Hanny Szwankowskiej o pracach historycznych i architektonicznych KBDW pojawiły się dwie ilustracje z tej serii: rekonstrukcja rzutów kościoła i klasztoru augustianów przy ul. Piwnej na przełomie XV i XVI w. i w XVII w., tylko z zaznaczoną schematyczną jedną linią murów obronnych⁶¹ i różnym przebiegiem ul. Cudnej⁶². Nie można zresztą wykluczyć takiej sytuacji, iż były to po prostu ilustracje zrobione na potrzeby przygotowywanej przez nią pracy doktorskiej i nie były przeznaczone na tym etapie rekonstrukcji do publicznej prezentacji.

ANALIZA KRYTYCZNA I PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Kończąc pierwszą część artykułu o badaniach architektonicznych i archeologicznych terenu Starego Miasta powiązanego z działalnością augustianów od lat trzydziestych XX w. do 1967 r., chciałbym dokonać krótkiego podsumowania różnych aspektów postępowania badawczego oraz ostatecznych efektów przeprowadzonych prac. Pamiętać należy, że wiele spostrzeżeń ma charakter ogólny i można je odnieść do całości badań prowadzonych przez KBDW. Wkład innych instytucji badawczych był mniej widoczny, często ograniczał się, jak w wypadku ZAP PW, do wspomagania badań terenowych przez udział w nich studentów politechniki. Przy czym zawsze trzeba pamiętać o tym, iż wielu kierujących badaniami było w latach początkowych powiązanych z kilkoma instytucjami jednocześnie.

Artykuł opracowano na podstawie dokumentacji z badań KBDW, której zbiory archiwalne są obecnie podzielone na badania architektoniczne i archeologiczne, przechowywane osobno w Archiwum Muzeum Warszawy (Dział Architektoniczny Badań Terenowych) i w archiwum dawnego Działu Archeologicznego Muzeum

⁶¹ H. Szwankowska, *Komisja Badań Dawnej Warszawy. Prace architektoniczne i historyczne*, „Kronika Zamkowa”, 1991, t. 23, nr 1, il. s. 13 i 14.

⁶² Lokalizacja tej ulicy jest problematyczna (zob. A. Berdecka, O. Puciata, J. Rutkowska, H. Szwankowska, *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata, H. Szwankowska, E. Szwankowski, S. Żaryn, Warszawa 1955, s. 69–70); także ul. Rycerska (*ibidem*, s. 71–73 oraz il. 1), próba planu Warszawy z 1500 r., gdzie ul. Cudna umiejscowiona jest też na tyłach Szpitala św. Ducha i zmierza w kierunku kamienicy Piwna 15.

Warszawy (od 2022 r. dział, a właściwie już pracownia włączona została w inne struktury organizacyjne muzeum)⁶³.

Przedstawiona powyżej historia badań terenu dawnego zakonu augustianów ma charakter narracyjny, pokazuje przebieg, charakter i sporządzoną dokumentację oraz wyniki badań. Z reguły starano się unikać komentarzy i uwag w tekście, chyba że miały one istotne znaczenie dla wyjaśnienia przebiegu prac badawczych.

Celem tekstu była próba pokazania, jakie znaczenie dla poznania układu przestrzennego i dziejów obiektów budowlanych tej części miasta miały badania archeologiczne i architektoniczne. Pomiąłem natomiast, poza kilkoma niezbędnymi – moim zdaniem – informacjami, wszelkie źródła pisane, z których wiele jest odmiennie interpretowanych przez poszczególnych badaczy oraz opracowania historyczne.

Wszystkie badania powojenne na terenie zakonu augustianów, poza stanowiskami XIV^p i XV, prowadzono w trakcie prac budowlanych i remontowych, w związku z tym zakres obserwacji naukowych był ograniczony i niewystarczający do pełnej realizacji teoretycznych celów badań. Trudno jednak dociec, w jaki sposób następował wybór reliktyw do sporządzenia szczegółowej dokumentacji z ogromu odkryć dokonanych podczas odbudowy Starego Miasta. Czy zgłaszano tylko znaleziska ekstremalne – „sensacje”, jak np. znaczna ilość ludzkich kości na stanowisku 5/P w 1952 r. czy też wykop kanalizacyjny przechodzący pod murem obronnym (ważny dla badających architekturę i początki Warszawy). Warto jednak się zastanowić, czy gdyby wykop nie był widoczny na zewnątrz (w miejscu publicznie dostępnym na międzymurzu), a tylko na terenie klasztoru, to informacja o nim dotarłaby do osób zainteresowanych badaniami. Wydaje się także, iż badano nie tyle to, co było istotne, ile to, co dało się zauważyć oraz kiedy to było możliwe (warto pamiętać, iż działania terenowe KBDW nie trwały przez cały rok ze względu na brak środków finansowych na ich prowadzenie).

Inna ważna kwestia dotyczy badania obiektów lepiej zachowanych, będących w odbudowie od 1950 r., w tym przypadku budynków klasztoru i szpitala, gdzie – pomimo możliwości prowadzenia obserwacji i dokumentacji podczas robót

⁶³ Należy jednak przestrzec osoby zainteresowane, iż korzystanie ze zbiorów archiwalnych nie jest łatwe, podzielone są na część architektoniczną i archeologiczną, z których każda znajduje się w innym miejscu. Przechowuje się kilka tysięcy rysunków, brak jest jednak ich kartoteki obrazowej, a sporządzone spisy nie zawsze dobrze oddają treść i zawartość rysunku. Dokumentacja, szczególnie archeologiczna, wykonana została w skali 1: 10 (duża powierzchnia), co nie ułatwia przeglądania i zapamiętania istotnych dla zrozumienia badań kwestii. Obie części zbiorów wielokrotnie przenumerowywano podczas kolejnego porządkowania i segregowania materiałów, itd. Wśród wielu innych problemów dotyczących zbiorów jeden jest najistotniejszy, dotyczy ich przyszłości: dzisiaj jeszcze są, ale nie wiadomo, co będzie jutro, ponieważ instytucja je przechowująca i jej pracownicy nie wydają się tymi materiałami zainteresowani, powierzchnie w pomieszczeniach kosztują, a przecież można je wykorzystać inaczej.

budowlanych – badań najprawdopodobniej nie prowadzono, a jeśli były, to nic o nich nie wiadomo. Widzimy to na fotografiach, np. wspomnianie odsłonięcie murów i fundamentów zachodniej strony klasztoru (il. 14). Nie wiemy, co konkretnie było przyczyną zaniechań – czas i braki kadrowe, czy też działanie programowe (odłożenie badań tego typu obiektów na później, brak zgody instytucji finansujących i konserwatora zabytków itd.)⁶⁴.

Warto postawić kolejne pytanie: o liczbę miejsc na terenie należącym do zakonu i przejściowo do państwa, w których wykonywano różnego rodzaju roboty budowlane, a nie prowadzono badań lub inwentaryzacji odsłanianych relikwów. Niestety, bez przebadania archiwum klasztoru nie jest możliwe oszacowanie ewentualnych poniesionych strat naukowych.

Poruszane powyżej kwestie wiążą się również z bardzo istotną sytuacją organizacyjno-finansowo-personalną KBDW. Komisja ta – w przeciwieństwie do innych instytucji działających na terenie miasta i zamku w tym czasie, jak ZAP PW, Muzeum Archeologiczne i ekspedycja do Badań Zamku Warszawskiego, mających inne możliwości i zasady działań statutowych, a także sposób finansowania i stabilną obsadę personalną – ciągle musiała przekonywać o potrzebie badań, starać się o finansowanie na każdy kolejny rok i udowadniać taką potrzebę odkryciami i sukcesami. Na przykładzie omawianych badań widzimy, jaki wpływ na ich przebieg, zakres i wyniki (opracowanie prac terenowych) mają środki finansowe, które zapewniają ich ciągłość, kompletność oraz publikację wyników badań.

Wszystkie wymienione okoliczności miały wpływ na realizację założeń naukowo-badawczych, zakładających badania kompleksowe, ścisłą współpracę w terenowych badaniach archeologicznych i architektonicznych oraz historycznych na etapie przygotowania, prowadzenia i opracowania wyników. To co zakładano w teorii, w praktyce napotykało na problemy powodowane czynnikami zarówno zewnętrznymi (np. wpływ i wymagania komisji kontrolnych Polskiego Towarzystwa Archeologicznego), jak i wewnętrznymi, ponieważ biorący w nich udział przedstawiciele różnych dziedzin nie byli w pełni przekonani do współpracy. Z przeglądu dokumentacji z badań wynika, że wykopy odsłaniające fundamenty murów robili architekci, a dopiero później włączano w to archeologów w celu sporządzenia dokumentacji warstw kulturowych, i to chyba nie zawsze. Świadczy o tym też późniejsze porządkowanie i numeracja wykopów badawczych. Jako ciekawostkę można przytoczyć fakt, że zachowała się notatka architekta Stanisława Żaryna ze sprawozdań dotyczących innych badań architektonicznych KBDW, sugerująca, aby architekci nie zapisywali informacji o znalezionych skorupach (fragmenty naczyń), a jeśli je znajdują, nie informowali o tym archeologów. Żaryn był kierownikiem całego KBDW i jednym z autorów zasad działania Komisji.

⁶⁴ Jest to kwestia istotna również dla poznania oceny całokształtu działań naukowych KBDW i innych instytucji działających na Starym Mieście.

Przechodząc do podsumowania wyników badań, należy stwierdzić, iż najważniejsze z nich pokazują zmiany układu przestrzennego odnotowane na omawianym terenie w ciągu kilku stuleci, są jednak na tyle istotne, że dotyczą jednocześnie dziejów całego Starego Miasta. Rozpoznano bowiem dokładną granicę południową (południowo-zachodnią) miasta w czasie lokacji, weryfikując przebieg odkrytego wcześniej wału otaczającego miasto i lokalizując jego krawędź wewnętrzną niezbędną do ustalenia jego pełnej szerokości.

Przez wiele lat uważano, iż zachodnią granicą miasta był mur obronny wybudowany w okresie już po lokacji, ale przed rokiem 1339. Jednak w 1953 r. (badania kontynuowano w roku następnym) na tzw. stanowisku III w przestrzeni pomiędzy starszym a młodszym murem obronnym (nazywanej też międzymurzem), została odsłonięta konstrukcja warstw kulturowych uznana za wał obronny usypany przed budową muru obronnego. Czytelnikom, którzy nie mieli okazji zapoznać się z odkryciem pozostałości wału opisanym przez Aleksandrę Świechowską w artykule poświęconym najdawniejszym dziejom Warszawy⁶⁵, przypomnę, że oprócz opisanego głównego miejsca odkrycia, potwierdzonego w kilku innych wykopach po obu stronach starszego muru obronnego, autorka pokusiła się o dokonanie rekonstrukcji wału, który miał mieć szerokość około 16 m i 7 m wysokości. Podstawą hipotezy było wyliczenie przeprowadzone w oparciu o zachowane warstwy nasypowe o miąższości ok. 1,3 m. Świechowska założyła, że środek wału znajdował się w odległości 7 m od krawędzi zewnętrznej muru obronnego, czyli w sumie miał szerokość 14 m. Wielkość tę powiększyła o grubość muru obronnego (około 2 m), co pozwoliło domniemywać, iż wał miał szerokość 16 m. W tym czasie nie rozpoznano jeszcze wewnętrznej krawędzi wału od strony miasta. Wysokość wału ustalono szacunkowo na podstawie szerokości podstawy i kąta zsypu poszczególnych warstw. Stwierdzono również, że podwalina wału nie miała rusztu z drewna i zalegała na warstwie humusu. Szczęśliwie znalezione w humusie trzy fragmenty naczyń glinianych o barwie brunatnej, zdobione rowkami dookólnymi i odciskami stempelka, Świechowska uznała za pochodzące z końca XIII w. Datowanie potwierdziły, jej zdaniem, ekspertyzy profesorów Włodzimierza Antoniewicza, Konrada Jażdżewskiego, Józefa Kostrzewskiego oraz dr. Zdzisława Rajewskiego i mgr. Aleksandra Gardawskiego. W warstwie znaleziono też kilka fragmentów naczyń określonych jako siwione cienkościenne (inna technika wypalania), które z kolei datowano na okres po (raczej tuż po) roku 1300. Niestety, datowania nie można zweryfikować, ponieważ opisywane fragmenty naczyń zagubiono⁶⁶. W swoim artykule Świechowska

⁶⁵ A. Świechowska, *O najdawniejszej Warszawie...*, s. 221–233.

⁶⁶ Przy czym, oceniając kwestię datowania tylko na podstawie zdrowego rozsądku, to dość trudno zgodzić się z datowaniem początków nawet tak niewielkiego miasta, jak Warszawa w XIV w., na podstawie trzech fragmentów naczyń glinianych – i to pomimo ekspertyz znakomitych uczonych.

wspomniała jeszcze o odkryciu śladów wału w odległości 16 m od południowej ściany zamku podczas badań Trasy W-Z prowadzonych przez Tadeusza Żurowskiego w latach 1948–1949⁶⁷, ale to także jest dość trudno zweryfikować z powodu braku dokumentacji.

Informacje o wale obronnym podał następnie Zdzisław Tomaszewski w *Szkicach staromiejskich*. W opracowaniu zaniżył go co prawda o 1 m, ale obliczył kubaturę nasypu na ok. 40 000 m³ na całej długości obwodu o długości 650 m. Przedstawił też rysunkową propozycję rekonstrukcji wału z fosą i innych najstarszych fortyfikacji staromiejskich⁶⁸.

Wracając do badań na zapleczu dawnego zespołu augustianów, do tzw. stanowiska XIV^P, to analiza odsłoniętych w wykopie warstw kulturowych pozwoliła na uzupełnienie wiedzy o wale obronnym, czyli stwierdzenie, że jego granica od strony miasta przebiegała w odległości ponad 6 m od wewnętrznej ściany muru obronnego (krawędź wału nie została odsłonięta). Pozwala to na korektę wcześniejszych ustaleń i przyjęcie, że pełna szerokość wału obronnego musiała wynosić ponad 22 m. Ma to oczywiście wpływ na ocenę rekonstrukcji Świechowskiej, trzeba jednak zaznaczyć, iż wyniki te nie były znane autorce artykułu w 1953 r., kiedy zapewne przygotowywała tekst do druku. Niestety, nikt z biorących udział w badaniach Starego Miasta, włącznie z Aleksandrą Świechowską i Zdzisławem Tomaszewskim, nie ustosunkował się do nowych danych w późniejszych publikacjach.

Przez wiele lat nikt nie spojrzał krytycznie i nie analizował hipotezy Aleksandry Świechowskiej⁶⁹. W 2001 r. zakwestionowałem jej tezę o istnieniu wału obronnego wybudowanego na przełomie XIII i XIV w. przed budową murów miejskich⁷⁰. Twierdzenie oparte było na analizie dokumentacji i braku na niej zaznaczonych śladów wykopu pod fundament wznoszonego muru, co dostrzegą w swoich notatkach Świechowska⁷¹. Dzisiaj nie jestem już w pełni przekonany o słuszności moich zastrzeżeń, być może brak śladów wkopu fundamentowego w dokumentacji był wynikiem zarówno małej spostrzegawczości dokumentujących, jak i braku doświadczenia prowadzących badania archeologów i architektów w analizowaniu

⁶⁷ A. Świechowska, *O najdawniejszej Warszawie...*, s. 225–228, il. 2–3, ceramika il. 4–5.

⁶⁸ Z. Tomaszewski, *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta*, w: *Szkice staromiejskie...*, s. 100, przyp. 2, il. 5. Informacje o badaniach i ilustracje Aleksandry Świechowskiej i Zdzisława Tomaszewskiego znaleźć można w *Historii badań archeologicznych...*, s. 128–131, il. 53.

⁶⁹ Hipoteza o ziemnym wale obronnym wybudowanym na przełomie XIII i XIV w., a być może trochę wcześniej (w końcu fragmenty naczyń glinianych nie są zbyt czułym wyznacznikiem chronologii) wydawała się wystarczyć, z braku innej możliwości ustalenia datowania lokacji miasta w pełni odpowiadała badaczom dziejów Warszawy.

⁷⁰ W. Pela, *Warszawa–Pułtusk...*, s. 89. Twierdzenie to powtórzyłem również w artykule *Archeologia Warszawy. Stan i potrzeby badań*, „Rocznik Warszawski”, 2004, t. 32, s. 87.

⁷¹ Archiwum dokumentacji KBDW w zbiorach dawnego Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy.

warstw kulturowych⁷². Jednak moje wątpliwości pozostały, a odnoszą się one obecnie nie tyle do istnienia układu warstw kulturowych o charakterze wału ziemnego, ile do zbyt pochopnego określenia jego funkcji, dokonania rekonstrukcji i przyjętych rozmiarów: 16 (22) m szerokości i 6–7 m wysokości (czyli prawie 2,5 piętra, a więc powyżej zabudowy Starego Miasta i tylko o 2,5 m niższy od późniejszego muru obronnego). Moim zdaniem, w analizie danych wykopaliskowych nikt nie dokonał symulacji graficznej dla sprawdzenia, jaką przestrzeń w planie miasta musiał zajmować pas przestrzeni o podstawie 22 m. Nie zastanawiano się także, jaki efekt dla obronności tej części miasta dałoby połączenie głębokości fosy z nasypem powstałym z ziemi zgromadzonej podczas jej kopania. Brak również przekonującej próby wyjaśnienia sposobu niwelacji ogromnej części wału ziemnego przed czy w trakcie budowy muru obronnego – co się z nim stało i gdzie usunięto piasek i glinę z jego masywu, przecież nie było tego mało. Trzeba mieć na uwadze, że dodatkowo działania te mógł utrudniać brak miejsca na prowadzenie prac „rozbiórkowych”, ograniczonego fosą przy „jednoczesnej” budowie muru obronnego⁷³. Do problemów wału i budowy murów obronnych należałoby powrócić i dokonać analizy zachowanej dokumentacji, przeprowadzić próby symulacji cyfrowej różnych rozwiązań przestrzennych oraz zastanowić się, co jest kwestią bardzo istotną, nad rzeczywistym potencjałem gospodarczym miasta w tym czasie i możliwościami przeprowadzenia niwelacji na tak dużą skalę⁷⁴.

Problem czasu budowy wału należy też przeanalizować w kontekście nowej propozycji Tomasza Jasińskiego, który na podstawie ponownej analizy znanych dokumentów, identyfikacji osób w nich wymienionych oraz funkcjonowania szlaków handlowych doszedł do wniosku, iż lokacja miasta mogła mieć miejsce około roku 1309⁷⁵, a więc później niż do tej pory sądzono. Nie czuję się kompetentny do oceny przemyśleń Jasińskiego, mogę tylko stwierdzić, iż argument „archeologiczny”, mający potwierdzać jego hipotezę, zaczerpnięty z artykułu Zbigniewa Polaka i Macieja Trzecieckiego, nie jest trafny⁷⁶. Jasiński zacytował jedno zdanie z tej publikacji, a mianowicie: „**Wszystko** wskazuje na to, że przy zakładaniu Warszawy decydującą rolę odegrały miasta pruskie (i to raczej po podboju Pomorza

⁷² Na podstawie analizy dokumentacji murów i profili ziemnych skłaniam się do opinii o braku doświadczenia, wiedzy i spostrzegawczości u dokumentujących i nadzorujących dokumentowanie.

⁷³ Na profilu z warstwami ziemnymi ze Stan. XIV^p brak śladów warstw związanych z niwelacją wału, które powinny znajdować się pod lub nad zabudową drewnianą datowaną przez Jerzego Kruppę na I. połowę XIV w.

⁷⁴ A innych możliwości jest na pewno kilka, dotyczących zarówno samej konstrukcji (kombinacji różnych elementów obronnych), jak i wyjaśnień, co widzieli legaci papiescy w Warszawie, że uznali to za wystarczające zabezpieczenie dla procesu sądowego.

⁷⁵ T. Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*

⁷⁶ Z. Polak, M. Trzeciecki, *Archeologia o kulturowej i etnicznej tożsamości pierwszych mieszkańców Warszawy*, w: *Skąd się biorą warszawiacy? Migracje do Warszawy w XIV–XXI wieku*, red. K. Wagner, K. Zwierz, P. Piechocki, Warszawa 2016, s. 21.

przez Krzyżaków w 1309 r.)” (podkreślenie moje – W.P.). Problem polega na tym, iż za słowem „wszystko” nie ma żadnych argumentów archeologicznych, które usprawiedliwiałyby użycie daty 1309. Nic takiego nie znajdujemy w dotychczasowych publikacjach ani w zachowanych dokumentacjach archiwalnych z badań wykopaliskowych. Jest to oczywiście możliwe, ale nie będzie widoczne w materiałach z badań archeologicznych, które – niestety – nie są tak czułe pod względem datowania, aby wskazywać konkretny rok początków lokacji⁷⁷.

Kolejną kwestią o szerszym znaczeniu dla chronologii i rozwoju przestrzennego miasta było rozpoznanie pełnej stratygrafii terenu pomiędzy murem obronnym a budynkiem klasztornym oraz poszukiwanie wcześniejszej zabudowy. Muszę tutaj wrócić do wyjaśnienia przyczyny umieszczenia na ilustracjach 12 i 13 numerów ze znakami zapytania na fragmentach rysunku. Wskazują one na widoczne zaniechania w wyjaśnianiu szczegółów odsłanianego układu warstw kulturowych lub błędy w prowadzonych badaniach wykopaliskowych⁷⁸. „Białe plamy” omówię kolejno, natomiast dla ułatwienia zrozumienia powodów przedstawianych uwag krytycznych zamieściłem dodatkowo fotografie z badań oraz szkic profilu północnego (tzw. generalnego) ze stanowiska XIV^p połączonego ze stanowiskiem XV z pokazaniem schematu warstw kulturowych odsłoniętych podczas wykopalisk. Uwidaczniają one niedociągnięcia prac terenowych, uniemożliwiające, moim zdaniem, w pełni przekonującą i jednoznaczną interpretację wyników badań (il. 23, 24 i 25).

Miejsce pierwsze oznaczone jako 1? oraz czarne strzałki wskazuje na niejasności w dokumentowaniu odsłoniętych murów i profili ziemnych, powodujące trudności w interpretacji wyników. Analizujący dokumentację ma problem z ustaleniem poziomu użytkowania terenu w momencie budowy muru obronnego (strzałki ukazują kilka możliwości interpretacji), a to z kolei uniemożliwia właściwą interpretację funkcji innych warstw kulturowych. Jest to następstwo wykonania nieprawidłowego przekroju przez kamienny fundament (zaznaczono prawie prostą linią, natomiast na zamieszczonej fotografii widzimy, że kamienie wystają kilka lub kilkanaście centymetrów przed lico muru; il. 23)⁷⁹.

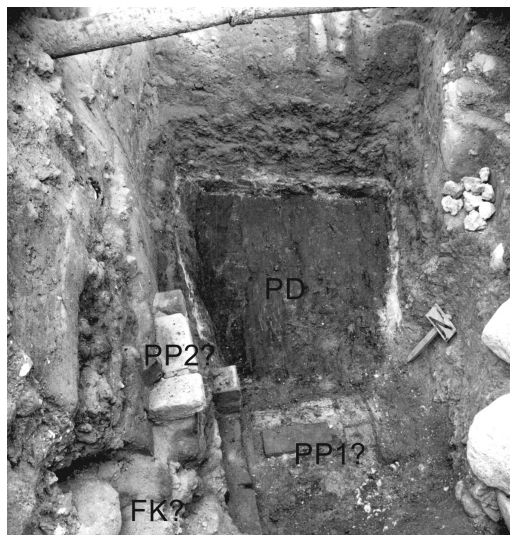
⁷⁷ Przy okazji chciałbym odnieść się również do innej hipotezy autora, że „założycielem Warszawy był zapewne – jak przypuszczał K. Pacuski – Warsz podkomorzy czerski (?)” i że „być może do założenia Warszawy doszło na przełomie 1240 i 1241 r. w czasie przygotowań do obrony Mazowsza przed zbliżającym się najazdem Mongołów” (T. Jasiński, *Wokół początków Warszawy...*, s. 95–118). Na dzień dzisiejszy jest to – moim zdaniem – hipoteza niemająca żadnego potwierdzenia materialnego w prowadzonych do tej pory badaniach wykopaliskowych na terenie miasta i zamku w Warszawie.

⁷⁸ Zaniechania mogły być spowodowane także uwarunkowaniami technicznymi i względami bezpieczeństwa w prowadzeniu prac wykopaliskowych.

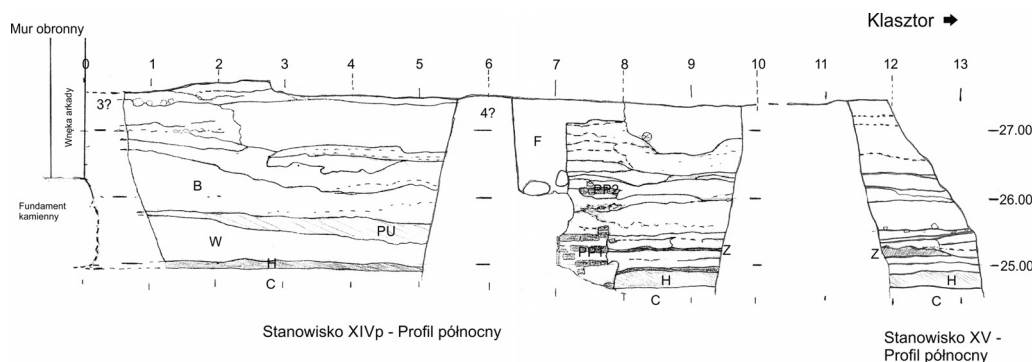
⁷⁹ Można postawić pytanie, czy przyczyną tego mógł być zniszczony albo rozebrany narożnik filara? (przy czym śladów ewentualnej ingerencji w strukturę muru nie znajdujemy na profilu ziemnym).

Il. 23. Widok odsłoniętego lica muru filara oraz profil ziemny we wnętrzu arkady.

Il. 24. Widok podłogi drewnianej PD oraz posadzek „cegłanych” PP1?–PP2? i reliktyw fundamentu kamiennego FK?.

Il. 25. Profil północny (tzw. generalny) stanowiska XIV^p oraz połączony z nim, przesunięty w kierunku północnym, profil północny stanowiska XV ze schematycznym zaznaczeniem odsłoniętych warstw kulturowych oraz miejsc, dla których brak badań i dokumentacji utrudnia lub uniemożliwia interpretację wyników.

Wiele pytań można postawić w drugim zaznaczonym miejscu (2?). Zastanawiający jest brak docieklivosti badacza w rozpoznaniu wyglądu lica muru i fundamentu wnętrza arkady po narysowaniu profilu ziemnego oraz ustaleniu, po odsłonięciu lica wnętrza, poziomu warstwy budowlanej powstałej przy budowie muru obronnego. Być może powodem był brak dostępu do oryginalnego muru spowodowany jego przebudową podczas dostawiania do niego budynków gospodarczych (prawdopodobnie od XVII w.) i ich użytkowania.

Przy tzw. przekroju generalnym – profilu północnym – można dostrzec kolejne niedociągnięcia (3?). Na szkicu i w raporcie dziennym napisano, iż jego początek ma miejsce przy murze obronnym. Jednak z rysunku profilu ziemnego wynika, że od muru dzieli go jeszcze około 60 cm. Nie wykonano także przekroju przez wnękę arkady (ok. 50 cm), co pozwoliłoby na dokładne rozpoznanie styku warstw kulturowych z licem muru (dodatkowo ustalenie szerokości wykopu fundamentowego). Zakłóca to również ogłęd całości stratygrafii tego terenu i ustalenie, jaki był przyrost warstw kulturowych związanych z zabudową od lokacji miasta (humus pierwotny) do czasu budowy muru obronnego (poziom terenu i poziom fundamentu, na którym rozpoczęto budowę części ceglanej muru z wyraźną warstwą budowlaną), co wyraźnie zaznaczono na ilustracji 25.

Nie wiadomo, co się kryje za białą plamą na rysunku (4?), która u góry ma szerokość 0,5 m, a u dołu aż 1,5 m i dlaczego pozostawiono taki niezbadany fragment wykopu⁸⁰. Miejsce jest bardzo ważne, na profilu powinny być widoczne styki i zakończenia różnych warstw bardzo ważnych dla interpretacji całości stratygrafii, m.in. wału i początków reliktyw zabudowy. Jest wielce prawdopodobne, że w pozostawionej przestrzeni znajdowały się pozostałości ścian i fundamenty budynku zabudowy gospodarczej klasztoru. Mogły one stanowić pewną przeszkodę techniczną w odsłonięciu jednocześnie całego profilu ziemnego, ale można było to wykonać fragmentami. Nasuwa to też refleksję na temat przyjętego zakresu badań – teoretycznie badamy wszystko, ale w praktyce na niektóre fragmenty młodszej zabudowy, w tym wypadku pozostałości budynków gospodarczych klasztoru, nie zwracamy uwagi (być może uważano, że wiedza na ich temat na podstawie źródeł pisanych jest wystarczająca)⁸¹.

Na przedstawionej dokumentacji nie zaznaczono jeszcze kolejnej „białej plamy” – przestrzeni pomiędzy stanowiskami XIV^p i XV, w której kryły się lub nie połączenia warstw związanych z zabudową tego terenu.

Osobna kwestia to sposób dokumentacji układu warstw kulturowych odsłoniętych podczas badań. Jak widzimy na niektórych fotografiach, siatkę pomiarową rysowano na ukośnej ścianie wykopu, nie wiemy jednak, czy zostało to uwzględnione w niwelacji warstw na rysunku i podczas opracowania. Wykop górą miał szerokość 2 m, u dołu od 1,2 do 1,60 m, co przy głębokości około 2,6 m musiało powodować różnicę pomiędzy ścianą pionową (która powinna być dokumentowana) a ścianą pochyłą. Zapewne nie zostało to uwzględnione, ponieważ przy próbie połączenia profilu północnego z profilem ziemnym wnęki arkady

⁸⁰ Czy były to względy techniczne – zniszczenia spowodowane przez wykopy budowlane, o czym mogą świadczyć zarysowane deski drewniane pozostałe po szalunku wykopu?

⁸¹ Nie można wykluczyć, iż wpływ na selektywne działania dokumentacyjne prowadzących badania miały wspomniane już zalecenia wizytatorów z Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, sugerujących archeologom, aby trzymali się z daleka od architektury i pozostawiali tego rodzaju prace wykopaliskowe architektom.

zachodzą pomiędzy warstwami co najmniej kilkunastocentymetrowe różnice. Nie jest dla mnie jasny również wybór dokumentowanych ścian wykopu, a przede wszystkim brak rysunków ścian równoległych umożliwiających analizę stratygrafii poziomej.

W zachowanych materiałach archiwalnych z badań trudno znaleźć odpowiedź na pytanie, czy prowadzący je zdawali sobie sprawę z popełnionych błędów, czy pozwalało na to ich doświadczenie i wiedza na temat metod badań wykopaliskowych tego typu obiektów z odsłanianymi relikami architektury. Prawdopodobnie nie, co widoczne jest m.in. w ustalaniu niwelacji poszczególnych warstw kulturowych na rysunkach dopiero na etapie opracowania materiałów z badań⁸². Świadczy to też o tym, że nie analizowano odsłanianych warstw kulturowych w trakcie ich odkrywania, nie ustalano ich funkcji, nie łączono obiektów i nie próbowano wyjaśnić powstających przy takiej analizie znaków zapytania⁸³.

Niezależnie od przedstawionej krytycznej oceny procesu badawczego⁸⁴, możemy jednak przedstawić kilka istotnych wniosków dotyczących rozwoju układu przestrzennego zaplecza kościoła i klasztoru dawnego zakonu augustianów. Wynikają one przede wszystkim z analizy przekroju przez stanowiska XIV^p i XV, przedstawionego na ilustracji 25.

Z przeprowadzonej analizy dokumentacji wynika, iż w badanej przestrzeni nie natrafiono na pozostałości warstw kulturowych i obiektów starszych niż lokacja miasta. W naturalnym podłożu geologicznym – żółtym piasku (C) i zalegającym powyżej tzw. humusie pierwotnym (H) nie zaobserwowano żadnych późniejszych ingerencji poza dziwnym miejscem związanym z oznaczoną przeze mnie podwaliną pieca (PP1), która przechodzi przez humus pierwotny i zagłębia się w piasek calcowy – nie zaznaczono jej dna, a wykop ograniczono drewnianymi deskami (strzałka na il. 25). Cienką warstwę humusu zaznaczono także pod fundamentem kamiennym muru obronnego. Powyżej warstwy humusu na przekroju przez warstwy kulturowe widoczny jest interesujący podział, przy czym ze względu na niedociągnięcia podczas wykopalisk, trudno wyznaczyć jego dokładną granicę.

⁸² Z pomiarem głębokości zachodzi dodatkowy problem, wydaje się bowiem, iż w sporządzonej dokumentacji posługiwano się błędnie wyliczoną wartością tzw. punktu zerowego, różną o 1 m od rzeczywistej – zamiast 27 – 28 itd.

⁸³ Poważną przeszkodą w analizie było sporządzanie dokumentacji w skali 1: 10 (stosowanej w archeologii w tym czasie), co w przypadku wykopów o znacznej długości utrudnia zarówno syntetyczne spojrzenie na rysunek i zauważenie rzeczy najbardziej istotnych, jak i wykonywanie rysunków zbiorczych, jak np. prezentowana il. 25.

⁸⁴ Zapoznając się z uwagami krytycznymi do przeprowadzonych badań, czytający musi jednak cały czas pamiętać, iż dokonałem ich kilkadziesiąt lat po pracach wykopaliskowych i na podstawie zasobu wiedzy i doświadczeń wynikających zarówno z zupełnie innego poziomu wiedzy, niedostępnej w latach pięćdziesiątych, jak i innego stosunku decydentów politycznych i merytorycznych do badań archeologiczno-architektonicznych, co wcale nie zmienia faktu, że podobne błędy popełnia się i dzisiaj.

Prawdopodobnie znajduje się pomiędzy 5,5 a 7 m. Po stronie lewej sekwencja warstw ma charakter nasypowo-niwelacyjny. Rozpoczyna ją warstwa związana z wałem (W), a następnie kolejno nakładają się na niej warstwa PU (w mojej interpretacji może być pozostałością poziomu użytkowego powstałego już po wybudowaniu muru obronnego) oraz warstwa przemieszanego z zaprawą wapienną dość drobnego gruzu ceglanego (B). W raportach dziennych i w interpretacji Jerzego Kruppé nazwana jest warstwą budowlaną powstałą podczas budowy muru obronnego około 1339 r. Uważam jednak, na podstawie własnego doświadczenia w oglądaniu warstw w badaniach wykopaliskowych, że ma ona niewiele wspólnego z procesem budowlanym, podczas którego odkładająca się warstwa ma inny charakter, zawiera więcej zaprawy w spągu (dolnej części), a wyżej więcej różnorodnych fragmentów cegieł różnej wielkości, będących opadami podczas stawiania muru ceglanego. Warstwa budowlana odkłada się na poziomie warstwy wyrównawczej cegieł na fundamencie kamiennym⁸⁵. Tutaj, jak widać na fotografiach, ma bardziej jednorodną, przemieszaną strukturę, w której znajdowano fragmenty cegieł cieńszych niż używane do budowy w połowie XIV w. Oczywiście, kwestia ta mogła zostać definitywnie rozstrzygnięta poprzez eksplorację warstwy we wnęce arkady, ale tego nie zrobiono. Znajdujące się nad nią warstwy kulturowe mają natomiast różny charakter. Wydzielono je jako IVa, b, c i III, a zawierały ziemię i glinę o różnym zabarwieniu i konsystencji oraz piasek i miejscami wkładki polepy, nie znamy jednak ich stratygrafii poziomej. Moim zdaniem mają charakter nasypowo-śmietniskowy, związany z wyrównywaniem terenu pomiędzy murem obronnym a częścią wykorzystywaną pod zabudowę i najprawdopodobniej były to, zaznaczone już na planie miasta Erika Jönssona Dahlberga z 1657 r. grunty przy murze, służące do przejścia pieszego. Poza wolną, niezabudowaną przestrzenią nie natrafiono na żadne ślady utwardzania nawierzchni. Uważa się, iż grunty te zostały подарowane miastu przez króla po wojnach szwedzkich⁸⁶ i zapewne później zostały wykorzystane przez augustianów pod budowę budynków gospodarczych (F – ślady fundamentu?). W literaturze używa się nazwy uliczka przymurna. Wydaje się jednak, że określenie „uliczka” nasuwa zbyt daleko idące skojarzenia na temat wykorzystywania tego terenu.

Zupełnie inny charakter mają warstwy kulturowe po prawej stronie profilu ziemnego od 7 do 13 m, obejmujące stanowiska XIV^P i XV. Jest rzeczą niewątpliwą, iż dokonane odkrycia wskazują na zagospodarowanie tego terenu (prawdopodobnie drewniana zabudowa gospodarcza lub mieszkalna, być może z budynkiem stawianym na zrąb oraz podwaliny pieców i deski podłogi – il. 25 – PP1, PP2, Z) już od początku zasiedlenia, czyli od pierwszej połowy XIV w. i funkcjonowanie

⁸⁵ Warstwę taką – cegieł ułożonych w układzie rolkowym na fundamencie kamiennym – zaznaczył na swoim rysunku lica muru Włodzimierz Galicki w 1954 r. (zob. il. 10).

⁸⁶ A. Berdecka, O. Puciata, J. Rutkowska, H. Szwankowska, *Ulice Starego Miasta...*, s. 71.

tego układu przez dłuższy, nieokreślony dokładnie, okres czasu (brak badań materiału ceramicznego). Na profilu widać, iż poszczególne odkrywane fragmenty są od siebie znacznie oddalone (np. PP1 i PP2). Należy domniemywać, że wykorzystywano je w różnym czasie, ale stawiano je kolejno w tym samym miejscu. Trudno jednak odpowiedzieć na pytanie, czy tylko do momentu budowy kościoła i klasztoru, czy również w okresie późniejszym (zabudowa związana z klasztorem). Generalnie jednak, jak na okres kilkuset lat (od XIV do co najmniej XVII w.) była to zabudowa skromna i usytuowana peryferycznie w stosunku do centrum miasta. Niewiele można też powiedzieć o użytkownikach tego terenu i podziale własnościowym, nie natrafiono bowiem na typowe ślady granic (np. drewniane płoty). Trzeba jednak podkreślić, patrząc subiektywnie na przeprowadzone prace wykopaliskowe z perspektywy wieloletnich doświadczeń w badaniach terenowych, że nie wykazano się profesjonalizmem i dociekliwością badawczą, nie próbowano dokonać rekonstrukcji obiektów, np. reliktyw budynku z podłogą drewnianą i podwaliną pieca w trakcie badań, nie powiązano dokumentacji znajdujących się obok siebie stanowisk XIV^p i XV (jeden obiekt? czy kilka budynków), nie próbowano rozpoznać kompletnej stratygrafii badanego terenu, uzyskać przekroju warstw od muru obronnego aż do fundamentów kościoła i klasztoru. Nie dokonano bardzo istotnego porównania głębokości, na których znajdował się poziom terenu w momencie zakończenia budowy muru, obudowy muru obronnego, poziomu fundamentów kościoła i klasztoru oraz poziomów zabudowy terenu. Patrząc na niwelację terenu na ilustracji 25, dokładnie widać, iż poziom stropu fundamentu i początku muru ceglanoego jest podobny do poziomu posadzki ceglanoej (podwaliny pieca? PP2), a od humusu pierwotnego odłożyło się w tym czasie ponad 1,3 m nawarstwień. Zaniechano także analizy wyników badań całego zaplecza kościoła i klasztoru augustianów, co pozwoliłoby na bardziej szczegółowe poznanie dziejów tej części miasta⁸⁷.

Jednocześnie trzeba bardzo wyraźnie podkreślić, iż stracono – być może bezpowrotnie – okazję do dokładniejszego datowania odsłoniętych warstw kulturowych i obiektów związanych z zabudową terenu. Zrezygnowano bowiem z pełnego opracowania pozyskanych zabytków, mimo że w trakcie opracowywania materiałów z badań wykopaliskowych powiązano poszczególne numery inwentarza z wydzielonymi warstwami kulturowymi. Traktowanie większości warstw jako przemieszane było błędem, być może ułatwiało opracowanie pozostałej części zbioru i pozwoliło na uniknięcie problemów natury merytorycznej w przygotowywanych publikacjach, jednak zubożyło naszą wiedzę o dziejach tej części miasta. Uważam jednocześnie, iż ustalenia autora na temat datowania najstarszych wydzielonych fragmentów ceramiki na pierwszą połowę XIV w. są słuszne, przy założeniu, iż do takich wniosków doszedł nie tylko w oparciu

⁸⁷ W większości ustalenia te są jednak zgodne z przypuszczeniami autorów badań.

o przytaczaną stratyografię i dopisywane do niej wzmianki historyczne, ale przede na podstawie typologii naczyń glinianych ustalanej na podstawie szerszego tła porównawczego. Jak do tej pory, zresztą, są to jedyne konkretne ustalenia dla materiałów zabytkowych zebranych podczas badań miasta.

Kończąc powyższe rozważania, należy podkreślić, iż wiele podobnych wniosków prezentowano w dotychczasowych publikacjach, jednak w prezentowanej analizie dokumentacji starałem się przedstawić konkretne fakty wynikające z badań wykopaliskowych i zakreślić granice ich interpretacji.

Zupełnie inną opinię o badaniach mogą natomiast znaleźć warszawianie w sprawozdaniu z badań archeologicznych za 1954 r. pióra Aleksandry Świechowskiej. Autorka podsumowała w nim prace wykopaliskowe, stwierdzając, że miały one ogromne znaczenie dla ustalenia historii tej części miasta. Napisała:

W dwóch miejscach badano uwarstwienie terenu, przylegającego do krawędzi wału lub rozsypiska wałowego. Na Zapleczu Piwnej 9 (Stan. XIV^p – klasztor Augustianów) zachowały się w mało zniszczonym układzie warstwy kulturowe, pozwalające na odczytanie historii użytkowania tego wycinka miasta. Doskonale czytelne są tu wszystkie kolejne fazy od mało intensywnego osadnictwa z czasu przed budową wału obronnego, poprzez okres jego istnienia i zniszczenia, okres wstępnych prac przy budowie muru obronnego, nasilenie tych prac i funkcjonowanie tego terenu jako przejścia podmurnego, a później terenu klasztornego z dwoma fazami zabudowy – w pierw drewnianej, później murowanej (Stan. XV)⁸⁸.

W przygotowywanym katalogu stanowisk murów obronnych podała także chronologię odkrytych obiektów: wał – XIII/XIV w., mur obronny – XIV w., uwarstwienie terenu – XIII–XIV–XX w.⁸⁹

W świetle przedstawionej oceny zachowanej dokumentacji z prac wykopaliskowych wydaje się jednak, iż w sprawozdaniu z badań za rok 1954 Świechowska wyciągnęła zbyt daleko idące i nie do końca uzasadnione wnioski. Być może nadininterpretację można częściowo tłumaczyć celem propagandowym, doskonale wyniki uzasadniały konieczność i celowość finansowania badań przez kolejny rok przez władze miasta. Jednak sprawozdanie zostało napisane, pozostaje w materiałach archiwalnych i po kilkunastu latach jest traktowane jako oczywista rzeczywistość, a to ma już wpływ na prawdziwe dzieje Starego Miasta w Warszawie.

Analizując przebieg zachodniej granicy miasta, dla porządku należy wspomnieć o ostatnim artykule Marka Słonia⁹⁰, który m.in. w oparciu o opracowania i teorie

⁸⁸ A. Świechowska, „Sprawozdanie z prac Działu Archeologicznego za r. 1954”, mps, archiwum dawnego Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy, KBDW,teczka 239, s. 1.

⁸⁹ A. Świechowska, „Kartoteka stanowisk KBDW związanych z wałem obronnym. Prace zlecone prawdopodobnie w 1970 r.”, egzemplarz w archiwum dawnego Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy.

⁹⁰ M. Słoń, *Układ przestrzenny lokacyjnej Warszawy*, w: *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2015, s. 110, ryc. 1.

Tadeusza Zagrodzkiego z 1953 r.⁹¹ oraz spostrzeżenia Henryka Müncha dotyczące długości działek w początkowym odcinku ul. Piwnej, sugerował, że granica południowa (czy też południowo-zachodnia) miasta średniowiecznego mogła przebiegać bliżej ul. Piwnej (na tyłach klasztoru augustianów i dalej Szerokim Dunajem). Wątpliwości te powinny wyjaśnić przytoczone powyżej argumenty. Aleksandra Świechowska jednoznacznie stwierdziła, że „wał biegł do północnej pierzei obecnego Placu Zamkowego (Stan. XIV^s) prawie po tej samej linii, co późniejszy mur obronny I. Tak więc pierwotny obszar miasta obejmował teren od kościoła Augustianów do ul. Grodzkiej, wbrew wysuwanyemu swego czasu hipotezom o włączeniu tego odcinka dopiero w początku XV wieku”⁹². Można tu jeszcze przytoczyć opinię Oskara Sosnowskiego, że kształt miasta wynikał z konieczności przystosowania się do naturalnych granic terenu, położonego na cyplu przeciętego jarami płaskowzgórza nad brzegiem rzeki⁹³. Wytyczający układ ulic, placów i działek Starego Miasta nie mogli również ingerować we własność książęcą, podlegającą jurysdykcji księcia, którą później przekazał on kościołowi i klasztorom, a także musieli mieć wzgląd na parcele gminy żydowskiej. Problem ten poruszał ostatnio Krzysztof Mrozowski⁹⁴.

Nie zajęto się też szczegółowym rozpoznaniem relikwów murowanej zabudowy gospodarczej klasztoru augustianów. Być może kierujący badaniami stali na stanowisku, że do jej poznania wystarczą źródła pisane (opracowania historyczne). Świadczy to o rozbieżności pomiędzy głoszonym i zapisanym programem i celem badań, tzn. dążeniem do pełnego zbierania źródeł do dziejów miasta, bez selekcjonowania na okresy mniej lub bardziej ważne, a praktyką, gdzie zapewne z różnych bardziej lub mniej obiektywnych i uzasadnionych względów taka selekcja jest widoczna. Najwyraźniej dominowało przekonanie, że im coś starsze, tym ważniejsze, a najważniejsze to znalezienie początków Warszawy co najmniej w XIII w. Podobnie było z kościołem i klasztorem. Badania, zapewne z braku możliwości organizacji kompleksowych prac terenowych, początkowo ukierunkowano

⁹¹ W 1953 r. Tadeusz Zagrodzki wygłosił kilka referatów, prezentując swoją koncepcję układu lokacyjnego Warszawy, powstałą w oparciu o odkryty przez niego moduł mierniczy (wielkość 2,5 stopy) w katedrze św. Jana (wybudowana pod koniec XIV i na początku XV w.), na którym oparto rozmierzenie planu Starego Miasta (lokacja przyjęta na przełomie XIII i XIV w., a więc 100 lat wcześniej niż wybudowano katedrę). Koncepcję tę opublikował w 1956 r.: *idem, Analiza rozplanowania Starego Miasta w Warszawie. Zagadnienie modularności i planu lokacyjnego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1956, t. 1, z. 3, s. 225–266; zob. też osobne opracowanie: *idem, Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Wrocław 1962 (Studia Wczesnośredniowieczne, t. 5, z. 1).

⁹² M. Słoń, *Układ przestrzenny...*, s. 109–110, ryc. 1.

⁹³ O. Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930, s. 17.

⁹⁴ K. Mrozowski, *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*, Warszawa 2020, s. 28–29, plan 1.

na poszukiwanie reliktyw najstarszych śladów obiektów, pomiar wielkości cegieł, poszukiwanie wcześniejszej zabudowy drewnianej oraz na częściowe inwentaryzacje piwnic i zakrystii. Prowadzono również przypadkowe badania na zewnątrz kościoła. Dopiero w latach 1958–1959 podczas prac budowlanych przygotowano dokumentację opisującą relikty kościoła. Nie znamy jednak projektów budowlanych, trudno więc ustalić, jaka była skala odkryć i czy pozostały jeszcze przestrzenie nierozpoznane. Nie wiemy też, ze względu na brak badań archeologicznych, czy w wykonanych wykopach można było analizować warstwy kulturowe sprzed budowy kościoła i później.

Bezpośrednim efektem i wiarygodnym wynikiem badań architektonicznych było przedstawienie przez Eugeniusza Kierzenkowskiego w 1960 r. planu kościoła z zaznaczeniem wszystkich odkrytych „wątków” z opisową formą datowania: „wątek z XV w.”, „z 1 i 2 okresu XVI w.” – przy czym nie znany precyzyjniejszego wytłumaczenia tej chronologii. Nie wiemy, czy i w jaki sposób wykorzystano do tego pomiar wielkości cegieł (Tabela 1).

Przygotowane w kolejnych latach zarówno rekonstrukcje dwóch faz kościoła, jak i różnych chronologicznie planów zabudowy terenu zakonu augustianów mają już inny charakter. Co prawda rekonstrukcje kościoła przyjęto bezkrytycznie w literaturze przedmiotu, należałoby jednak zastanowić się, czy ilość fragmentów będąca podstawą rekonstrukcji na planie krzyża była wystarczająca, czy też większe znaczenie w tym przedsięwzięciu miała informacja o istnieniu takiej formy kościoła na przełomie XV i XVI w., podana przez Juliana Bartoszewicza. Sądzę, iż bardziej krytycznie powinni spojrzeć na tę kwestię historycy architektury i sztuki.

Nawiązując do przeprowadzonych badań architektonicznych, a po części i archeologicznych, bardzo często odnotowywano w nich wymiary cegieł, na które natrafiono w obiektach architektonicznych czy warstwach kulturowych. Zmieniająca się wielkość cegieł, szczególnie grubość, stosowanych w budownictwie w różnych okresach chronologicznych począwszy od czasów rzymskich była znana w badaniach architektury co najmniej od początku XX w. Metodę pomiaru różnych partii budowli stosowano także w Warszawie. Architekci Władysław Marconi i Jarosław Wojciechowski, prowadząc badania kamienic Rynek 31 i Piwna 48 w latach 1913–1915, dzięki tej metodzie zauważyli kilkakrotne zmiany wielkości cegły w okresie gotyku i czasach późniejszych. Wyniki badań terenowych, w których mierzono cegły z dokładnością do 0,5 cm, Wojciechowski przedstawił w monografii kamienicy⁹⁵. W pracach powojennych starano się udoskonalić metodę i wykorzystać ją do badań kompletnie zniszczonej historycznej zabudowy zamku i miasta przez wprowadzenie większej dokładności, przyjmując za obowiązujące pomiary w milimetrach. Jak wynika z różnych wypowiedzi osób biorących udział w badaniach, sam pomysł wyszedł od pracownika Zakładu Architektury Polskiej ZAP

⁹⁵ M. Baruch, J. Wojciechowski, *Kamienica Książąt Mazowieckich*, Warszawa 1928.

zajmującego się badaniami architektury obiektów militarnych, dr. Bohdana Guerquina, ale osobą najbardziej zaangażowaną, wprowadzającą w życie tego rodzaju badania, był kierownik badań terenowych na zamku warszawskim, a potem na Starym Mieście, młody architekt Zdzisław Tomaszewski. W oparciu o pomiary cegieł z różnych obiektów architektonicznych Zamku Królewskiego, uważanych za dobrze datowane, wprowadził zestawienie wymiarów cegieł w układzie chronologicznym, stosowanych w Warszawie od XIV do XX w., a założenia i sposób wykorzystania pomiaru opublikował w 1955 r.⁹⁶ Z zestawienia tego korzystali badacze dziejów Warszawy.

Oczywiście, teoria teorią, natomiast samo wykonanie i wykorzystanie w prowadzonych badaniach terenowych wyglądało różnie. Cegły mierzono (karty tzw. RPC – Raport Pomiaru Cegieł i próbki cegieł zaznaczano na rysunkach) i na tej podstawie datowano obiekty i warstwy kulturowe, niestety, nie wyjaśniano ani nie komentowano tego w tekstach sprawozdań i opracowań. Problem z wykorzystaniem zestawienia chronologicznego wielkości cegieł ma jeszcze inny, znacznie szerszy wymiar. Jak stwierdziłem po przeprowadzeniu szczegółowej analizy ustaleń Zdzisława Tomaszewskiego, to, po pierwsze, nie można go zweryfikować (autor nie podał nigdzie, których dobrze datowanych obiektów użył i do jakich okresów chronologicznych w przygotowanym zestawieniu), po drugie, obecnie wiele z tych obiektów, szczególnie z XIV w., jest już datowanych inaczej, a po trzecie, ustalenie dokładności do pół wieku jest mało prawdopodobne. Dochodzi do tego jeszcze osiągnięcie jednolitości w wykonanych pomiarach i analizie dla przyjęcie ostatecznych wniosków (wyliczane w formularzach pomiary średnie i rzeczywiste). Warto podkreślić, iż ogromny zbiór pomiarów zebrany w kamienicach i kościołach Starego i Nowego Miasta, a także przy murach obronnych nigdy nie został opracowany. Wszystko to prowadziło do chaosu oraz wiary i zwątpienia w stosowanie tej metody, która w założeniu autora nie powinna być wykorzystywana w oderwaniu od innych metod badawczych architektury. Generalnie uznaję, iż przyjęta przez Tomaszewskiego metoda ma sens i jest chyba wiarygodniejsza i dokładniejsza w rozsądnych granicach niż datowanie za pomocą ceramiki, aczkolwiek powinna być zweryfikowana i poprawiona⁹⁷.

Zachodzące zmiany wielkości cegieł w następujących po sobie okresach budownictwa są widoczne, wydaje się jednak, że trzeba przyjąć inną filozofię pomiaru i jego analizy. Sensowność tej metody potwierdza porównanie wymiarów grubości cegieł (jako najbardziej wrażliwego wyznacznika zmian) kilku budowli znajdujących się w kręgu zabudowy zakonu augustianów, a mianowicie:

⁹⁶ Z. Tomaszewski, *Badania cegły jako metoda...*, s. 31–52.

⁹⁷ Przygotowuję osobny artykuł na ten temat, będący próbą pomysłu, stosowania i zmian tej metody, jak i jej wykorzystania przez badaczy architektury.

TABELA 2. Porównanie wymiarów grubości cegieł w kręgu zabudowy zakonu augustianów

Lp.	Obiekt architektoniczny	Wymiary cegieł (grubość w mm)
1.	Chronologia: wał XIII/XIV w., mur obronny XIV w., uwarstwienie terenu XIII–XIV–XX w.	88–102 – 1. poł. XIV w.; 90–96 – 2. poł. XIV w.; 88–95 – koniec XIV w. ⁹⁸
2.	Kościół (różne fragmenty gotyckie)	82–93 82–96 89–102 ⁹⁹
3.	Klasztor	80–95 ¹⁰⁰
4.	Kamienice zajmujące sąsiednie parcele: Piwna 7 Piwna 13	78–80; 48–66 zachowane fragmenty: 72–89 i 78–83 ¹⁰¹

Odnotowano także pomiary późniejszych faz budowlanych, ale nie będę ich wszystkich przytaczał. Jednak, jak można zauważyć, wyniki te są zbliżone i wskazują ogólnie na wiek XIV jako czas budowy starszego muru obronnego, kościoła i klasztoru, przy czym na obecnym etapie badań doszukiwanie się dokładnych korelacji pomiędzy nimi jest co najmniej trudne. Można również przypuszczać, że zabudowa parceli Piwna 7 i 13 mogła być w tym czasie drewniana lub nie zachowały się albo nie zostały rozpoznane jej starsze relikty murowane, a odnotowane w badaniach cegieł prowadzonych przez Tadeusza Mischala wskazują na późniejszy okres ich budowy – XV lub XVI w.

Należy podkreślić, że ogromną trudność w ich ocenie sprawia rozbieżność między prezentacją ich efektów w publikacjach i bieżących sprawozdaniach z działalności KBDW a zawartością dokumentacji archiwalnych. Zgromadzony materiał z prac terenowych w wielu przypadkach nie daje podstaw do formułowania hipotez ani tak daleko idących wniosków, jakie zostały upublicznione. Wydaje się jednak, co mam nadzieję wynika z przedstawionego w artykule przeglądu badań, że wiele kwestii wymaga korekty, ponownego spojrzenia na materiały z badań, ponownego opracowania przede wszystkim zebranej ceramiki w układzie stratygraficznym i sprawdzenia, czy można doprecyzować jej datowanie. Zupełnie inną kwestią jest

⁹⁸ A. Świechowska, „Kartoteka stanowisk KBDW związanych z wałem obronnym. Prace zlecone prawdopodobnie 1970 r.”, egzemplarz archiwum dawnego Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy.

⁹⁹ Zob. Tabela 1.

¹⁰⁰ Odsłonięty dla celów pokazowych fragment muru przy wyjściu z wirydarza, pomiar z 2022 r.: 80–95 (najwięcej 90) × 120–148 × 279–290 mm. Pomiar autora artykułu wykonany w 2022 r.

¹⁰¹ Pomiar cegieł w ramach prac KBDW prowadzonych przez Tadeusza Mischala w 1951–1952 r. Piwna 7: 8–8 × 12–12,3 × 27,5–28 mm, oraz w różnych miejscach: Piwna 13: 72–89 × 131–141 × 273–283 mm, 72–89 × 131–148 × 273–283 mm, 78–83 × 111–131 × 251–271 mm, 48–66 × 137–150 × 269–290 mm.

odpowieź na pytanie, czy dzieje Warszawy, szczególnie ich nie do końca jasne początki w XIV i XV w., kogokolwiek jeszcze interesują i czy nie wystarcza nam obecny stan wiedzy z ewentualną nadzieją, że pierwsi warszawiacy pojawili się tutaj jeszcze w XIII w.

BADANIA ARCHITEKTONICZNE I ARCHEOLOGICZNE
DAWNEGO ZESPOŁU ARCHITEKTONICZNEGO
ZAKONU AUGUSTIANÓW ORAZ SZPITALA ŚW. DUCHA
NA STARYM MIEŚCIE W WARSZAWIE PRZY UL. PIWNEJ 9-11

(STRESZCZENIE)

Celem prezentowanego artykułu jest omówienie badań architektonicznych i archeologicznych oraz prac o charakterze naukowym prowadzonych na terenie dawnego zakonu augustianów w trakcie powojennej odbudowy Warszawy w latach 1945–1959 (badania Komisji Badań Dawnej Warszawy). Opracowanie obejmuje badania prowadzone wobec budynków i terenów przylegających, nie zawsze będących obiektami zakonu, przede wszystkim odkrycia związane z wałem obronnym, starszym murem obronnym i najstarszą zabudową terenu. Omówiono także opracowane w wyniku przeprowadzonych rekonstrukcji plany zabudowy terenu zajętego przez zespół augustianów od XIV do XVIII w.

W artykule wykorzystano zachowaną dokumentację i sprawozdania znajdujące się w archiwum KBDW (Muzeum Warszawy). Rzetelność przedstawienia powojennych dokonań naukowych na terenie zakonu augustianów wymagała przytoczenia wielu szczegółów pokazujących, jaki charakter miały prowadzone prace badawcze, jaki był ich przebieg, zauważalne niedoskonałości oraz jakie były rzeczywiste efekty badań i ustalone fakty dokumentowane na bieżąco w raportach dziennych i dokumentacji

W końcowej części artykułu przedstawiono obszerną analizę krytyczną i podsumowanie wyników przeprowadzonych prac z podkreśleniem, iż problem ten wymaga korekty, ponownego spojrzenia na materiały z badań, ponownego opracowania, przede wszystkim zebranej ceramiki w układzie stratygraficznym i sprawdzenia, czy można doprecyzować jej datowanie.

ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
ON THE FORMER ARCHITECTURAL COMPLEX OF THE AUGUSTINIAN
ORDER AND THE HOLY SPIRIT HOSPITAL IN THE OLD TOWN
IN WARSAW AT 9-11 PIWNA STREET

(SUMMARY)

The article aims to discuss the architectural and archaeological research and work of an academic nature carried out on the site of the former Augustinian Order during the post-war reconstruction of Warsaw carried out between 1945 and 1959 (research by the Commission for the Study of Old Warsaw). The study covers research concerning the buildings and adjacent areas that do not always belong to the Order, and, above all, discoveries related to the rampart, the older defensive wall, and the oldest buildings in the area. It also discusses the development of the area occupied by the Augustinian complex between the fourteenth and eighteenth centuries, reconstructed during the works carried out.

The article makes use of preserved documentation and reports kept in the archives of the Commission for the Study of Old Warsaw (Museum of Warsaw).

The reliability of presenting the post-war academic achievements in the area of the Augustinian monastery required the inclusion of many details showing the nature of the research work carried out, its course, noticeable imperfections, the actual effects of the research, and established facts documented on an ongoing basis in daily reports and documentation.

In the final part of the article, extensive critical analysis and a summary of the work carried out are presented, emphasising that the issue needs to be corrected, the research material re-examined, the collected pottery reworked, especially in its stratigraphic arrangement, and checked whether its dating can be made more precise.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

ARCHIWUM DAWNEGO DZIAŁU ARCHEOLOGICZNEGO W MUZEUM WARSZAWY

„Sprawozdanie z Komisji Badań Dawnej Warszawy do dnia 31 października 1952”, Warszawa 1952, nlb. (prawdopodobnie 17–18), mps;

Szczygielska W. (z d. Donat), „Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na stanowisku XV na Starym Mieście w Warszawie w dniach od 7 VI 1954 r. do 22 X 1954 r.”, mps;

Świechowska A., „Kartoteka stanowisk KBDW związanych z wałem obronnym. Prace zlecone prawdopodobnie 1970 r.”;

Świechowska A., „Sprawozdanie z prac Działu Archeologicznego za r. 1954”, mps, KBDW, teczka 239.

ARCHIWUM MAZOWIECKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW

Pela W., „Nadzór archeologiczno-architektoniczny nad pracami związanymi z adaptacją piwnic Rynek 36 i 38 na pomieszczenia restauracji »U Dekerta«”, Warszawa 1998, mps.

OPRACOWANIA

Atlas historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne, oprac. i red. A. Jankiewicz, P.E. Wespiański, M. Witecki, Warszawa 1999.

Barański M., Sołtan A., *Warszawa. Ostatnie spojrzenie*, Warszawa 2004.

Bartoszewicz J., *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855.

Baruch M., Wojciechowski J., *Kamienica Księżąt Mazowieckich*, Warszawa 1928.

Berdecka A., O. Puciata, J. Rutkowska, H. Szwankowska, *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata, H. Szwankowska, E. Szwankowski, S. Żaryn, Warszawa 1955, s. 1–95.

Blusiewicz K., *Obuwie warszawskie z XIV–XVIII w. Ze zbiorów archeologicznych Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 2009 (Archeologia dawnej Warszawy, t. 1).

Cędrowski R., *Badania archeologiczne prowadzone przy rewitalizacji piwnic w kamienicach Strony Dekerta Rynku Starego Miasta w Warszawie*, „Z Otchłani Wieków”, 2011–2012, t. 66, nr 1–4, s. 39–63.

Galicka I., *Mury obronne w Warszawie (jeszcze jedna próba chronologii)*, „Studia Warszawskie”, 1972, t. 13: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, s. 121–134.

Jasiński T., *Wokół początków Warszawy*, Poznań 2021.

Karwasińska J., *Szpital Świętego Ducha w Warszawie. Dzieje fundacji Anny Bolesławowej księżny mazowieckiej początkowe (1444–1544)*, Warszawa 1938.

Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa, red. M. Charytańska, P. Maliszewski, R. Gintylówna, S. Konarski, Warszawa 1967.

- Katalog zabytków sztuki. Miasto Warszawa*, cz. 1: *Stare Miasto. Ilustracje*, red. J.Z. Łoziński, Warszawa 1993.
- Kruppé J., *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław 1967.
- Kruppé J., *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław 1961.
- Kurowski F.K., *Pamiętki miasta Warszawy*, oprac. E. Szwankowski, t. 1–3, Warszawa 1949.
- Mroczo T., *Sztuka średniowiecza*, w: *Szuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986, s. 9–41.
- Mrozowski K., *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569*, Warszawa 2020.
- Pela W., *Archeologia Warszawy. Stan i potrzeby badań*, „Rocznik Warszawski”, 2004, t. 32, s. 73–94.
- Pela W., *Brick in Historic Architecture: The Research Experience of Warsaw*, w: *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages*, red. T. Ratilainen, R. Bernotas, Ch. Herrmann, Oxford 2014 (BAR International Series, 2611), s. 61–70.
- Pela W., *Historia badań archeologicznych i architektonicznych dawnej Warszawy*, Warszawa 2013 (Archeologia dawnej Warszawy, t. 2).
- Pela W., *Warszawa – Pułtusk. Znaczenie badań archeologiczno-architektonicznych dla weryfikacji dziejów miast mazowieckich*, „Rocznik Mazowiecki”, 2001, t. 13, s. 79–96.
- Podgórska-Klawe Z., *Szpitala warszawskie 1388–1495*, Warszawa 1975.
- Polak Z., Trzeciecki M., *Archeologia o kulturowej i etnicznej tożsamości pierwszych mieszkańców Warszawy*, w: *Skąd się biorą warszawiacy? Migracje do Warszawy w XIV–XXI wieku*, red. K. Wagner, K. Zwierz, P. Piechocki, Warszawa 2016, s. 19–38.
- Słoń M., *Układ przestrzenny lokacyjnej Warszawy*, w: *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2015, s. 107–112.
- Sobieszczański F.M., *Warszawa. Wybór publikacji*, oprac. i koment. K. Zawadzki, t. 1, Warszawa 1967.
- Sonik Z., Zachwatowicz J., *Pomiary zabytkowej architektury murowanej w zbiorach Państwowego Instytutu Sztuki w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, 1952, nr 5 (zeszyt specjalny), s. 37–65.
- Sosnowski O., *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930.
- Stare Miasto w Warszawie. Odbudowa*, Warszawa 1956 (Teka Konserwatorska, nr 4).
- Szczygielska K., *Komisja Dawnej Warszawy. Prace archeologiczne*, „Kronika Zamkowa”, 1991, nr 1 (23), s. 22–29.
- Szwankowska H., *Zbiory Komisji Badań Dawnej Warszawy*, „Almanach Muzealny”, 1997, nr 1, s. 285–300.
- Świechowska A., *O najdawniejszej Warszawie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1954, t. 20, z. 3, s. 221–233.
- Tomaszewski Z., *Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Warszawskiej”, 1955, nr 11, Budownictwo, z. 4, s. 31–52.
- Tomaszewski Z., *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata, H. Szwankowska, E. Szwankowski, S. Żaryn, Warszawa 1955, s. 97–119.
- Uth G., *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1926.
- Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967.
- Zachwatowicz J., Puciata O., *Pomiary zabytków architektury murowanej w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Ochrona Zabytków”, 1952, nr 5 (zeszyt specjalny), s. 4–36.
- Zagrodzki T., *Analiza rozplanowania Starego Miasta w Warszawie. Zagadnienie modularności i planu lokacyjnego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1956, t. 1, z. 3, s. 225–266.
- Zagrodzki T., *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Wrocław 1962 (Studia Wczesnośredniowieczne, t. 5, z. 1).

Zdziarska R., „Kościoły i klasztor augustianów w Warszawie. Dzieje architektury od XIV do XVIII wieku ze szczególnym uwzględnieniem okresu baroku”, niepublikowana rozprawa doktorska, Archiwum Wydziału Historycznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, mps, Lublin 1969.

Włodzimirz P e ł a, dr nauk humanistycznych w dyscyplinie historii, archeolog, od dziesięcioleci badacz miast i reliktyw architektury od średniowiecza do początków XX w. Od 1965 r. uczestnik lub kierownik badań m.in. w Inowłodzu (zamek), w Śladkowie Dużym i Czyżowie Szlacheckim (pałace), w Dobrym Mieście (mury obronne); w latach 1978–1989 kierował badaniami na terenie miasta w Pułtusk, w latach 1999–2013 prowadził badania w Warszawie (zabudowa Starego i Nowego Miasta, Zamek Królewski, miejskie mury obronne, katedra św. Jana, dziekania, katedra polowa, kościół św. Marcina, klasztor i szpital augustianów, kościół i klasztor franciszkanów, kościół i klasztor paulinów, rynek Nowego i Starego Miasta, Królikarnia, Krakowskie Przedmieście, kościół św. Krzyża, kościół kamedułów na Bielanych, zamek Ostrowskich, Skwer Hoovera oraz II odcinek metra po obu stronach Wisły). Autor licznych publikacji i wystąpień konferencyjnych na temat wyników przeprowadzonych badań wykopaliskowych.

Włodzimirz P e ł a, doctor of humanities in the discipline of history, archaeologist, for decades a researcher of towns and architectural relics from the Middle Ages to the early 20th century. Since 1965 participant or leader of research, among others in Inowłódz (castle), in Śladków Duży, and Czyżów Szlachecki (palaces), in Dobre Miasto (defensive walls); between 1978 and 1989 head of research in the town of Pułtusk, from 1999 to 2013 conducted research in Warsaw (buildings of the Old and New Towns, Royal Castle, city defensive walls, St John's Cathedral, Deanery, Field Cathedral of the Polish Army, St Martin's Church, Augustinian Monastery and Hospital, Franciscan Church and Monastery, Pauline Monastery and Church, New and Old Town Squares, Królikarnia, Krakowskie Przedmieście, Holy Cross Church, Camaldolese Church in Bielany, Ostrowski Castle, Hoover Square and the second section of the Warsaw Metro on both sides of the Vistula River). Author of numerous publications and conference presentations on the results of his excavations.

(wowkap@op.pl)